

Mittuniversitetet

Institutionen för Humaniora

Historia C, vt -10

Sofia Hård

Handledare: Svenbjörn Kilander

”Sex and the socken”

Ansvarsförskjutningen av social kontroll gällande utomäktenskaplig sexualitet i Stöde 1850-1900.

Innehållsförteckning

1.1 INLEDNING	3
1.1.2 Tidigare forskning.....	4
1.2 SYFTE	5
1.2.2 Frågeställningar	6
1.2.3 Disposition	6
1.2.4 Avgränsning.....	7
1.2.5 Metod och material.....	7
1.2.6 Periodisering och val av socken.....	10
1.2.7 Definitioner.....	10
1.3 TEORI – SOCIAL KONTROLL.....	11
1.3.2 Social kontroll – Kyrkans instrument för social kontroll	12
1.3.3 Social kontroll från domstolar - Lagändringar rörande utomäktenskaplig sexualitet.....	15
1.4 BAKGRUND	18
1.4.2 Kommunalförfattningarna 1862 – Kyrkan och det borgerliga delas upp.....	18
1.4.3 Förändringar i Norrland och Stöde – Väckelserörelse, nattfrieri och järnväg	19
2.1 ANALYS.....	22
2.2 OÄKTA BARN I STÖDE 1850-1900.....	22
2.2.2 Överstruken oäkting	23
2.2.3 Sammanfattning.....	25
2.3 HUSFÖRHÖRENS FREJD-KOLUMN.....	25
2.3.2 Sexor och korssexor	28
2.3.3 "Ny Horlängd"	29
2.3.4 Sammanfattning.....	30
2.4 SOCIAL KONTROLL I PROTOKOLL	31
2.4.2 Stödes sockenstämma	31
2.4.3 Stödes kyrkosockenstämma	32
2.4.4 Stöde baptistförsamling	33
2.4.5 Sammanfattning.....	34
3.1 DISKUTERANDE SAMMANFATTNING	35
KÄLLFÖRTECKNING	41
OTRYCKTA KÄLLOR	41
TRYCKA KÄLLOR	41
LITTERATUR	42
BILAGA 1	44
BILAGA 2	45
BILAGA 3	46
BILAGA 4	47
BILAGA 5	48

1.1 Inledning

Boleri och all slemhet låten ibland eder icke ens nämnda warda, såsom helgon tillhör, och slemma ord eller gäkeri eller skämt, som icke höres, utan hellre tacksägelse.

(Efes 5:3-4)

Citatet kommer från Nya testamentets Efesierbrev och återfinns i Luthers Lilla Katekes som exempel på vad Gud förbjuder i det sjätte budet. Budet "Du skall icke göra hor".¹ Med hor menas inte bara kärleksaffärer där någon av de inblandade är gift på annat håll utan även alla typer av sexuella relationer mellan ogifta parter. Det skulle naturligtvis inte förekomma i en socken som Stöde under 1800-talet, men gjorde det ändå. Det skvallrar oäkta födslar, husförhörslängder och kyrkosockenstämmans protokoll om. Uppsatsen titel, "Sex and the socken", anspelar på 2000-talets tv-serie, "Sex and the City". Naturligtvis är det stor skillnad på singellivet i en fiktiv tv-series New York på 2000-talet och sockenbornas verkliga 1800-talsvärld i Stöde, men den period som är utvald för denna studie, 1850-1900, är en tid av förändring. Stegen mot det nya, moderna Sverige tas. Industrialiseringen tar fart, emigrationen ökar, järnvägen byggs nu även i Stöde, folkrörelserna utvecklas, en ny strafflag avkriminaliserar lönskaläget och kyrkans ställning förändras.

Reglerande av utomäktenskaplig sexualitet hade i flera hundra år varit en fråga för staten. Av rent praktiska, men även etiska orsaker. Lagar har funnits kring brott som lönskaläge och hor samtidigt som bland annat oäkta barn ständigt noterats i kyrkböckerna. Under 1800-talet sker emellertid en förskjutning av den sociala kontrollen rörande sexualmoral. Via nya lagar lägger sig domstolarna inte längre i privatpersoners kärleksliv om det inte är en fråga som innebär praktiska problem, exempelvis rörande prostitution eller underhållstivster. Istället är det kyrkan som blir det dominerande forumet för denna sociala kontroll. Även kyrkan tar del av den stora förändringen som sker i samhället, inte minst från de nya frikyrkorna som skapar konkurrens. Denna studie vill lyfta fram ansvarsförskjutningen gällande social kontroll för utomäktenskaplig sexualitet. Som en ytterligare påverkningsfaktor kommer väckelserörelsen med en utvecklad, mer engagerad religionstanke. I Stöde växte baptistförsamlingen tidigt fram där påbuden om kristligt leverne var striktare än i statskyrkan.

¹ Luther, Martin. *Doktor Mårten Luthers lilla Katekes*, 1878:5.

1.1.2 Tidigare forskning

Ämnet ogifta mödrar och utomäktenskaplig sexualitet har behandlats av många andra tidigare. Inte bara inom historia utan har till exempel studerats i andra ämnen som religion, etnologi och juridik. Sexualmoralen och skambeläggande av kvinnor samt de rent praktiska problemen med de oäkta barnen angränsar många forskningsfält i och med just denna flerbottnade problematik. De praktiska problemen för samhällen, de religiösa och etiska problemen i och med att utomäktenskaplig sexualitet faktiskt bryter mot Guds sjätte bud samt, fram till 1864, även är olagligt enligt världslig lag.

Marie Lindstedt Cronberg behandlar detta ämne i sin avhandling *Synd och skam – Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*.² Här studerar hon kön och sexualitet i agrarsamhället med fokus på ogifta mödrar på svensk landsbygd. Undersökningsperioden är indelad i två tematiska avsnitt, 1680-1750 samt 1750-1880. Vad Lindstedt Cronberg ser i sin undersökning är hur den ortodoxa tiden har ett långtgående fördömande av den utomäktenskapliga sexualiteten medan det under den senare tidsperioden går att se en liberalisering av sexuallagstiftningen.

För studiens senare period, 1750-1880 lyfter Lindstedt Cronberg fram att det efter barnamordsplakatet blev sällsynt att män dömdes för utomäktenskaplig sexualitet och även att den utomäktenskapliga sexualiteten numera främst blev ett kvinnligt problem där männen ofta förblev okända medan kvinnorna ensam fick bära både ansvar för barn samt den sociala skammen. Således blev den förmildrande lagstiftningen någonting som kom att påverka både barn och kvinnor främst. Slutligen ställer sig även Lindstedt Cronberg den svåra frågan – blir de ogifta mödrarna stigmatiserade och hamnade vid sidan av det sociala livet, eller var lägersmålen småförseelser i det sociala umgänget mellan könen som statsmakten och kyrkan uppförstorade? Lindstedt Cronbergs tolkning av detta är att den utomäktenskapliga sexualiteten blir en svår belastning för en kvinna om det inte leder fram till äktenskap. Däremot förblev de ogifta mödrarna i någon bemärkelse integrerade i det kvinnliga kollektivet.

Frågeställningen om den ogifta moderns roll i samhället är till viss del även central i etnologen Jonas Frykmans avhandling *Horan i bondesamhället*.³ Frykman visar på de stora regionala skillnaderna mellan både utbredningen av oäkta födslar samt bemötande i olika sociala sammanhang. Frykman menar att det i Småland, där familjen fortfarande bar en distinkt patriarkalt drag och byn eller bygden utgjorde en moralisk enhet, där var utomäktenskapliga barn en sällsynthet medan det i delar

² Lindstedt Cronberg, Marie. *Synd och skam – Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Historiska institutionen Lunds Universitet, Lund, 1997:281ff.

³ Frykman, Jonas. *Horan i bondesamhället*, Carlssons Bokförlag, Helsingborg, 1996 (1977).

av Hälsingland, Jämtland och Härjedalen fanns en annan inställning till ungdomen som var långt mindre auktoritär vilket bland annat påvisas i nattfrieritrenden.⁴ När sockenborna dessutom sällan kallade en oäkta mor för ”hora” eller tillskrev dessa farliga egenskaper så resulterade det i ökning av den utomäktenskapliga fruktsamheten.

Frykman påvisar även hur omvandlingen till ett modernt samhälle skedde högst varierat och att det ibland annat de timmerrika delarna av Norrland skapas nytt proletariat som stod utanför det ordinarie samhället samt även rörliga arbetargrupper som inte behövde utsätta sig för riskerna att drabbas av de fastboendes fördömanden. Frykman nämner även att långt ifrån alla de utomäktenskapliga barnen benämndes som ”oäkta”. Enligt Frykman är bondekulturen, dess värdesystem och regler som i fallet med ”hororna” visar sin mindre tilltalande sida, en del av vår dolda historia.⁵ Samtidigt är den bild som Frykman målar upp mycket negativ och fokuserar främst på de tillfällen när samhället agerar kring de ogifta mödrarna, när ”hororna” antas ge sjukdomar och måste särbehandlas negativt. Källmaterialet för studien är främst traditionsuppteckningar och även om Frykman själv nämner en kritisk ansats till materialet bör det till viss del ifrågasättas i vilket utrymme kontinuiteten och de små förändringarna kan få i den typen av material.⁶ Frykman har tidigare möts av kritik, bland annat från Ann-Sofie Ohlander som menar att Frykmans skrämmande och obarmhärtiga bild av den ogifta moderns situation, kommer av källmaterialets berättande som i första hand framstår just som normer för beteende, inte en skildring av faktiskt beteende. Istället framlyfter Ohlander att det i samhället fanns en relativt hög grad accepterande av många av de ogifta mödrarna.⁷ För att bedöma den ogifta moderns faktiska villkor och möjligheter har Ohlander studerat den ogifta moderns livsöde och kommer bland annat fram till att det inte alls behövde vara en social katastrof att få barn som ogift.⁸

1.2 Syfte

Med avstamp i den tidigare forskningen tar denna undersökning sin fokus på den andra halvan av 1800-talet i Stöde. Samhällets radikala förändring under tiden innebär även förändringar för var och hur ansvaret för den sociala kontrollen gällande utomäktenskaplig sexualitet ligger samt att se om

⁴ Frykman 1996:222ff.

⁵ Frykman 1996:224.

⁶ Frykman 1996:20.

⁷ Ohlander, Ann-Sofie. ”Hotet mot familjen – Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv” i *Kärlek, död och frihet*, Ohlander, Nordstedts Förlag, Kristianstad, 1985:97.

⁸ Ohlander 1985:98.

denna ansvarsfråga går att relatera till de övriga stora förändringarna som sker i samhället. Den sociala kontrollen rörande äktenskapsrelaterade brott försvinner mer och mer i lagboken, men bibehålls hos kyrkan som under samma period också genomgår förändringar som bland annat innebär att kyrkans auktoritet försvagas. Bland annat tillkommer andra, nya frikyrkorörelser som också utövar en social kontroll rörande sedlighet. Denna studie tar sitt perspektiv från kyrkan, både statskyrkan och baptistförsamlingen, som, allt eftersom de nya lagändringarna sker, är den institution som längst under tidsperioden gör aktiva handlingar kring sexualmoral.

Syftet med studien är att undersöka ansvarsförskjutningen av den sociala kontrollen för utomäktenskaplig sexualitet under perioden 1850-1900 i Stöde Socken.

1.2.2 Frågeställningar

Studiens frågeställningar för att besvara syftet är dels de nedanstående primära.

- Hur tar sig kyrkans sociala kontroll kring sexualmoral sig uttryck under den studerade tidsperioden? Var och hur agerar kyrkan inom detta ämne?
- Går det att se någon förändring i kyrkans sociala kontroll och går det i så fall att härleda till de övriga förändringarna som sker i form av lagändringar och moderniseringsprocess?
- Hur sker den sociala kontrollen från baptistförsamlingen under den studerade tidsperioden och skiljer den sig från statskyrkan?

För att kunna besvara dem krävs emellertid ytterligare frågeställningar för bakgrundsbilden av både den aktuella situationen i Stöde under den studerade tidsperioden, men även som stöd för var och hur ansvaret för social kontroll gällande utomäktenskaplig sexualitet finns.

- Hur är den faktiska utbredningen av ogifta mödrar under den studerade tidsperioden? Hur stor andel av de födda barnen är utomäktenskapliga?
- Hur och varför sker förändringen där den sociala kontrollen rörande sexualmoral försvinner från lagböcker, men bibehålls i statskyrkans regi samtidigt som frikyrkorna också börjar tillämpa social kontroll för frågor rörande församlingsbornas leverne.

1.2.3 Disposition

Uppsatsen är indelad i tre avsnitt. De inledande täcker syfte, och frågeställningar, teori rörande social kontroll samt innehåller även ett bakgrundsavsnitt om händelser viktiga för 1800-talets utveckling samt lagförändringar beträffande utomäktenskaplig sexualitet. Inledningsavsnittet täcker även upp en metoddel för analysen samt definitioner för äkta och oäkta barn samt de egna begreppen sexa och korssexuella som används i den senare analysen.

Därefter följer den empiriska analysen. Den är indelad tematiskt baserat på analysmetod samt källmaterial. Först kommer den kvantitativa statistiken över oäkta födslar, noteringar av oäkta barn som sedan korrigerats som äkta samt husförhörslängdernas dokumentering av frejd-brott. Därefter följer den kvalitativa analysen av församlingsprotokoll från både statskyrkan samt baptistförsamlingen i Stöde. Varje delavsnitt i analys-avsnittet avslutas med en kortare sammanfattning och diskussion.

Avslutningsvis tar den sammanfattande diskussionsdelen vid. Här återknyts analysen till frågeställningar, teori samt bakgrund med avseende att besvara syftet: att undersöka kyrkans sociala kontroll kring utomäktenskaplig sexualitet under perioden 1850-1900 i Stöde Socken.

1.2.4 Avgränsning

Studien fokuserar på hur den sociala kontrollen rörande utomäktenskaplig sexualitet under 1800-talet förflyttas från världslig makt till kyrklig makt för social kontroll och mer och mer blir en privatsak. För att fånga kyrkans sociala kontroll kommer studien att fokusera på dels statskyrkan och dels baptistkyrkan som under den studerade tiden växer sig stark i regionen. Övriga trossamfund därutöver kommer emellertid inte att behandlas. Där studien vill framlyfta den sociala kontrollen snarare än enskilda personer görs inga avgränsningar kring att enbart behandla kvinnor, enbart män eller enbart ogifta mödrar. De noteringar som finns i materialet kring utomäktenskaplig sexualitet i någon form kommer att lyftas fram oavsett vem det rör.

På ett inledande plan var det även tänkt att uppsatsen skulle behandla de faktiska brottmålen som innan 1864 går att härleda till lönskaläge eller hor i Stöde, dess utbredning och omfattning för att där kunna se en förändring vid lagändringen. Dessvärre finns inte domböcker för Stöde, som tillhör Tuna häradsrätt, att tillgå före 1885 och med anledning av detta har jag valt att begränsa uppsatsen till att inte beröra brottmål. Ytterligare en avgränsning som gjorts i enlighet med studiens syfte är att fokusera på de dokument som berör kyrkans förhållningssätt till frågorna rörande sexualmoral. Vid kommunalförfattningsreformen 1862 skiljs kyrkan och det borgerliga vilket föranleder förändring i källmaterialet då sockenstämmans uppgifter delas upp i kyrkosockenstämman och kommunnämnden. Eftersom studien avser att behandla kyrkans syn på detta har det, efter denna brytpunkt, enbart varit material rörande statskyrkan och baptistförsamlingen som behandlats.

1.2.5 Metod och material

Material för studien är av främst två typer. En del är material rörande omfattningen av utomäktenskaplig sexualitet och ogifta mödrar. Av naturliga skäl är det enklare att se konkreta siffror på de ogifta mödrarna än den utomäktenskapliga sexualiteten där det torde finnas ett enormt

mörkertal. För utbredningen av de oäkta barnen och de ogifta mödrarna används Stöde Sockens födelseböcker för den aktuella tidsperioden. Periodens sista år, 1896-1900, finns i en födelsebok av modernare stil än de tidigare, detta som en följd av att det 1894 beslutas om enhetlighet rörande kyrkböcker, vilket föranleder att resultatet där är prydigare än för tidigare år.

För att nå kyrkans eventuellt förändrade inställning eller bemötande kommer annat material relaterat till kyrkan att användas. Där är ledordet i materialval innehåll som på något sätt kan ge uttryck för hur kyrkan praktiserar sin sociala kontroll.

Där är husförhörslängder ett viktigt material. Här noteras inte bara sockenbornas läskunnighet, nattvardsintagande och andra praktiska ting utan denna längd har även en stapel för frejd där det noteras hur Stödeborna sköter sig. Ett symbolsystem med siffror används för att visa på brott mot budorden och kors används för att påvisa att någon form av straff förekommit. Som material används frejd-kolumnen för att se förändring i hur det rapporters kring sedlighetsbrott som exempelvis utomäktenskaplig sexualitet. I teorin ska frejd-noteringarna behandla alla brott mot budorden, fylleri och annat ogudaktigt leverne.⁹ Dels för att frejd-kolumnen även ligger till grund då sockenbor vill flytta och till den nya bostadsorten ta med sig ett frejdbevis som visar att sockenbon skött sig. I ovanliga fall kan frejd-kolumnen innehålla en positiv egenskap, exempelvis "ärlig", men är i de allra flesta fall tom om det är så att sockenbon inte misskött sig. För frejd-kolumnen finns även ett symbolsystem för huruvida den syndande pliktat för sitt snedsprång eller ej. Detta är med litet kors som ovanför siffran på vilket budord personen brutit mot och innebär att en åtgärd har vidtagits mot den syndande personen. I studien över frejd-kolumnen i husförhörslängderna har detta symbolsystem för kyrkoplikt också varit en del i analysen. Konsekvent har antalet sexor, i både korssex-form och vanlig form, räknats. En person kan alltså svara för flera brott, men då det i många fall finns personer som både har en vanlig sexa och en korssex har statistiken baserats på antal brott, ej personer.

Husförhörslängder är ett källmaterial som både fångar kontinuitet och förändring. Det sammanfattar sockenbornas liv på bara några rader där det även går att se om det finns oäkta barn, om någon är sinnessvag, om personen är läs- och skrivkunnig samt, som i detta fall, hur sockenbon sköter sig. Frejd-kolumnen och de brott som noteras där är brott som kanske inte dyker upp i domstolar eller andra rättsliga organ och låter oss således möta brott av mindre karaktär. Ur det perspektivet är frejd-kolumnen i husförhörslängderna ett av studiens viktigaste material som har analyserats

⁹ Johansson, Egil. *Kyrkoböckerna berättar*, Libris, Stockholm, 1983:104.

kvantitativt med en modifierad analysmodell som både noterar antal brott samt hur många brott som pliktas.

Under den studerade perioden händer det emellertid en del saker med husförhörslängderna. 1888 upphävs plikten och straffet för dem som försummade dem och *Nordisk familjebok* från 1904-1926 menar att husförhören inte längre har sin forna betydelse "som kontroll af folkets läskunnighet" med mera, tack vare folkskolan, men ändå har en viktig funktion i den kristliga folkuppfostrans tjänst.¹⁰ Den sista boken av husförhörslängder i studien, 1892-1900, har ett nytt namn, församlingsbok, istället för husförhörslängd. Detta är en del av en förändring som sker där det 1894 beslutas att det ska finnas en systematisk ordning beträffande såväl alla erforderliga kyrkböcker och formulär.¹¹ Att Stödes församlingsbok tillkommer tidigare än detta år är förmodligen ett exempel på hur det inte råder någon standard rörande denna typ av protokoll, men att de t nu beslutas om enhetlighet.

Ett material som i studien mer analyseras kvalitativt är sockenstämmans protokoll, kyrkosockenstämmoprotokoll samt baptistkyrkans församlingsprotokoll. Kyrkosockenstämmans protokoll rör ärenden kopplade till statskyrkan och även många praktiska frågor som byggnationer av skolhus och liknande hamnar där. Fram till 1863 går de under namnet Sockenstämmans protokoll. På grund av kommunalförfattningen 1862 förändras strukturen i samhället. Det beslutande organet i landskommunerna blev kommunalstämman som ersatte sockenstämman i och med att det borgerliga och kyrkliga skildes.¹² Vid 1863 återfinns istället Kyrkosockenstämmans protokoll vilket behandlas i denna studie.

Stöde Baptistförsamling börjar föra protokoll 1869 och de är här analyserade med fokus på diskussioner om utomäktenskaplig sexualitet, hur baptistförsamlingen förhåller sig till osedlighet hos församlingsmedlemmarna. Till skillnad från kyrkosockenstämmans protokoll som analyseras likvärdigt för statskyrkan, har baptistförsamlingen inga ytterligare handlingar än just dessa protokoll. Det finns således inga husförhörslängder eller andra dokument där misskötsel hos församlingsborna dokumenteras. Därför blir dessa församlingsprotokoll mycket viktiga även om det är ett problem att församlingen bildas 1856, men protokollen börjar föras först 1869.

¹⁰ *Nordisk familjebok 1904-1926, Uggleupplagan*, via Runeberg.org, s. 1349.

¹¹ *Nordisk familjebok, 1904-1926, Uggleupplagan*, via Runeberg.org, s.470-471.

¹² Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars, *Det svenska samhället 1720-2000 – Bönderna och arbetarnas tid*, Studentlitteratur, Danmark, 2006:175.

Studien kommer även att fokusera på de små, men inte obetydliga, detaljerna som i vissa typer av material kan visa sig. Dels i form av ordval, men även symboler och överstrykningar.

1.2.6 Periodisering och val av socken

Tidsperioden är vald ur det avseende att det under andra halvan av 1800-talet skedde stora förändringar i Sverige. Övergången från det agrarsamhälle till det nya industrisamhället samtidigt som det bland annat skedde en stor emigration, förändrade lagar och avveckling av konventikelplakatet. Det är några steg på vägen mot det moderna Sverige vi har idag.

Kyrkans roll och funktion i samhället ändras under den studerade perioden och är viktiga steg i sekulariseringsprocessen. Konventikelplakatet avskaffas 1858 och öppnar för frikyrkornas, kommunalförfattningarna som kommer 1862 skiljer kyrkan från det borgerliga och under perioden går det att se hur kyrkans auktoritet försvagas. Samtidigt sker en förändring av ansvarsområden rörande social kontroll för utomäktenskaplig sexualitet. Det som tidigare både varit ett lagbrott samt en angelägenhet för kyrkan blir efter lagändringen 1864 enbart kyrkans ärende. Ansvar flyttas till kyrkan helt medan kyrkan i samma tidsperiod utmanas av nya tänkare som exempelvis baptistförsamlingen där det också utövas social kontroll.

Stöde som ort är valt av flera anledningar. Det är en liten socken mellan två städer, Sundsvall och Östersund, som dras med av förändringarna. Stöde representerar landsbygden, som var den dominerande typen av bostadsort under den studerade perioden. Urbaniseringen av Sverige tog fart under denna tidsperiod, men år 1900 bor 71,8% av Sveriges befolkning i glesbygden.¹³ Det är fortfarande ett agrart samhälle, men den nya tidens händelser och förändringar når även till Stöde. Järnvägen dras i Stöde socken, baptistförsamlingen får tidigt fäste och stora lagändringar påverkar även Stöde sockens struktur. Ur det perspektivet är Stöde representativt för en tid av förändringar och utveckling.

1.2.7 Definitioner

Några viktiga begrepp som används i studien är äkta respektive oäkta barn. Med äkta menas ett barn som är fött inom äktenskapet och anses äkta i församlingens dokument. Oäkta barn är således de som är födda utom äktenskapet, Nordisk familjebok skriver; "...oäkta barn är annorstädes numera i allmänhet de som födts utom äktenskap." samt utvecklar med "Svensk lag fasthåller emellertid härutinnan grundsatsen från medeltidens tidigare hälft samt låter aflesen närmast bestämma äkta och oäkta börd och likställer härvid med ett i laga former ingånget äktenskap åtskilliga andra

¹³ Hedenborg & Kvarnström 2006:259.

könsförbindelser.”¹⁴ Vidare skriver *Nordisk familjebok* att ett barn “som af afelsen är oäkta, legitimationsvis äkta därigenom, att det mellan föräldrarna kommer till äktenskapets formenliga ingående, trolofning eller ock äktenskapslöfte.” Det i grunden tydliga begreppen oäkta respektive äkta har således möjlighet att förändras, det går bland annat att se exempel på hur barn definieras som äkta trots att födseln sker bara någon månad efter äktenskapet. I denna studie har de äkta barnen definierats som äkta om det inte finns någon notering om oä för dem i födelseboken. Oäkta har i sin tur samtliga barn som fötts med en oäkta notering räknats som, även om denna notering senare stryks över.

Ytterligare begrepp som används i studien är korssexor respektive sexor. Detta berör markeringarna i husförhörslängdernas frejdstapel. En sexa innebär att det finns en notering om ett brott mot det sjätte budordet. En korssexor innebär samma sak, men att det ovan för sexan finns ett kors som indikerar att den förbrytande sockenbon kyrkopliktat sitt brott.

1.3 Teori – Social kontroll

”Människans sociala liv styrs av normer och regler, som definierar visst beteende som tillåtet och acceptabelt och annat som olämpligt, förkastligt och avvikande”.¹⁵ Så skriver Glenn Svedin i introduktionen till “Att förklara brottslighet” i seminarietexten för uppsatsen *Den kriminella staden och den skötsamma landsbygden*. Den utomäktenskapliga sexualiteten var länge olaglig i Sverige. Straffbar av både det världsliga och det andliga. Detta styrs av den sociala kontrollen som ständigt varit en del av samhället. Via olika instrument och styrande organ har människor fogat sig efter gällande regler, bestämmelser och normer. Vid brott mot dessa har konsekvenser, ofta i form av straff, skett. Centralmaktens styrande organ har sedan slutet av medeltiden fått ökat inflytande över rättskipningen vilket innebar fler lagar och strängare straff. Den brottsliga handlingen var inte längre bara riktad mot en annan person utan mot samhället, därför blev utvecklingen av det svenska rättsystemet någonting som praktiskt reglerade problem i samhället.¹⁶ Samtidigt finns det även exempel på avvikelser som är fullt lagliga och kriminella handlingar som inte leder till något

¹⁴ *Nordisk familjebok 1904-1926, Uggleupplagan*, via Runeberg.org, s.1200

¹⁵ Svedin, Glenn. *Den kriminella staden och den skötsamma landsbygden – moderniseringen, kriminalitet och socialt kapital*, Text till seminariet 21 april 2010, Mittuniversitetet, Härnösand, 2010:8.

¹⁶ Furuhausen, Björn, *Berusade bönder och bråkiga båtsman – Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm, 1996:22.

fördömmande.¹⁷ Den utomäktenskapliga sexualiteten är en sådan fråga som förändras under den studerande perioden vilket föranleder en ansvarsförskjutning av den sociala kontrollen.

Innan denna utveckling skett och till viss del i en övergångsperiod har kyrkan spelat en mycket viktig roll som normförmedlare och kontrollant av normerna.¹⁸ Här finns system med pliktande av synder samt kontrollerande av hur det ser ut i socknen. Kyrkotukten har varit ett begrepp som funnits redan under medeltiden och det i många länder. Kyrkotukten kunde reglera brott som inte var olagliga i lagens bemärkelse, men syndfulla ur guds perspektiv och således ändå skulle bestraffas. Som sexuell osedlighet, oenighet mellan familjemedlemmar, frånvaro från nattvard och olika former av sabbatsbrott.¹⁹ Det hade tidigare legat på prästens ansvar att det var ordning och goda seder i byn vilket är en förklaring till husförhörens frejd-noteringar.²⁰

1.3.2 Social kontroll – Kyrkans instrument för social kontroll

Kyrkan och centralmaktens styrande strafforgan har under lång tid samverkat där det även i lagar återfinns hänvisningar till guds lag vilket under 1600-talet gjorde straffen hårdare. Att bryta mot guds lag skulle även innebära ett världsligt straff.²¹ Parallellt med centralmaktens försök att lägga under sig det lokala kontrollsystemet ökade dock även kyrkans ambitioner och möjligheter att bevaka sina intressen på det rättsliga området, inte minst under 1600-talet som var en glansperiod för den lutherska ortodoxin. För den kyrkliga sociala kontrollen var det särskilt noga att ingripa vid handlingar som stred mot bibeln och tio guds bud. Detta skedde vid sockenstämmor, kyrkoråd, domkapitel och visitationer samt även med hjälp av häradsrätterna. Där växte ett kontrollsystem fram med kyrkliga och civila insatser som samarbetade och kompletterade varandra, ofta där den världsliga makten tog hand om de grövre förbrytarna medan kyrkan fick ansvar för smärre förseelse.²²

Utomäktenskapliga barn var just någonting som, i synnerhet i det agrara samhället, var ett praktiskt bekymmer. Familjen var inte bara familj utan även produktionsenhet där oklarhet rörande arv kunde

¹⁷ Svedin 2010:8.

¹⁸ Sundin, Jan. "Förord" i *Kontroll och kontrollerade – Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, Sune Åkerman (red.), Umeå Universitet, Kungälv, 1982:8.

¹⁹ Sundin, Jan. "Kontroll, straff och försoning – Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850" i *Kontroll och kontrollerade – Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, Sune Åkerman (red.), Umeå Universitet, Kungälv, 1982:40

²⁰ Sundin 1985:48.

²¹ Furuhausen 1996: 23.

²² Furuhausen 1996:24.

bli problem, inte bara för personer utan även i samhället vilket är en förklaring till att även den lägsta formen av utomäktenskaplig sexualitet, lönskaläge, var olagligt fram till 1864. Av denna anledning var det viktigt att veta vilka barn som var äkta respektive oäkta för att det skulle kunna finnas en struktur i socknarna. Skillnaden i äktenskapets betydelse beroende på om det är bönder eller obesuttna är någonting som Ann-Sofie Ohlander lyfter fram skillnaden av i sin studie "Hotet mot familjen – Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv". Att äktenskapet för bönderna hade en fundamental ekonomisk roll medan det för de obesuttna inte var lika viktigt.²³

När vi kommer till tidsperioden 1850-1900 har stor utveckling skett rörande var den sociala kontrollen av utomäktenskaplig sexualitet ges utrymme. De stora sociala, demografiska och ekonomiska samhällsförändringarna som sker på 1800-talet luckrar upp den gamla enhetskyrliga ordningen. En upplösning av det offentliga kyrkolivet börjar ske samtidigt som färre och annorlunda rannsakingar vid domstolarna för religiösa brott sker. Även sockenrättskipningens betydelse avtog för att sedan upphöra helt i början av 1900-talet.²⁴

Vid 1850 har kyrkan flera metoder för att sköta den sociala kontrollen rörande sexualmoral. Det sker via noteringar i husförhörslängder där brott mot budord, främst det sjätte, noteras och förbrytaren sedan, i de flesta fall, får genomgå en kyrkoplikt för att botgöra sin synd. Noteringen om detta brott i husförslängden är sedan även någonting som kan förfölja sockenbon livet ut, till exempel vid utflyttning från socken om ett frejd-bevis ska tas ut. Ytterligare metoder för kyrkan är hur de noterar de utomäktenskapliga barnen tydligt i födelseböcker för att framlyfta skillnaden mellan äkta barn och oäkta. Efter den nya strafflagen 1864 blir kyrkan den enda del av centralmakten som officiellt gör ingripanden gällande utomäktenskaplighet. Vid sidan av dem inträder emellertid nya aktörer, väckelserörelserna. Här bedrivs också social kontroll där okristligt leverne kan resultera i uteslutning från församlingen. En betydligt hårdare inställning än vad som finns hos statskyrkan.

Owe Kennerberg har i avhandlingen *Innanför eller utanför – En studie av församlingstukten i nio svenska frikyrkoförsamlingar*, lyft fram hur församlingsmedlemmarna i frikyrkorna inte bara skulle bekänna sin tro på Jesus Kristus utan även leva ett liv som ansågs överrensstämma med denna bestämmelse.²⁵ Som en del i detta finns det en församlingstukt, ett system, om huruvida och när

²³ Ohlander 1985:103.

²⁴ Furuhausen 1996:25.

²⁵ Kennerberg, Owe. *Innanför eller utanför – En studie av församlingstukten i nio svenska frikyrkoförsamlingar*, Libris, Örebro, 1996:69.

församlingsmedlemmar ska tuktas. Om någon begått en orätt, en synd. Denna tukt innefattar flera steg, dels personliga samtal med de berörda, påhälsning av andra församlingsmedlemmar om inte det hjälper samt även diskussion i församlingen om personen ska uteslutas eller ej. En viktig del för baptistförsamlingen är emellertid att de som begått synden alltid får chans att förklara sig, att delta i ett församlingsmöte och där förklara sin avsikt för framtiden.²⁶

Förhållandet mellan centralmakten och kyrkan som aktör är komplex. Björn Furuhausen menar i avhandlingen *Berusade bönder och bråkiga båtsmän* att kyrkan var en egen aktör i samhället och agerade stundtals självständigt gentemot centralmakten. Samtidigt kunde prästerna utnyttjas till arbete för centralmakten och prästetståndet var ju en del av riksdagen, det vill säga centralmakten. Separationen mellan dessa är dock någonting som påbörjas under tidsperioden i och med kommunalförvaltningen 1862 som blir ytterligare ett steg i sekulariseringsprocessen. 1862 skiljs det borgerliga och det kyrkliga när det gäller uppgifter, kyrkan ska ta hand om det kyrkliga församlinglivet och skolfrågor, medan den borgerliga kommunen bland annat ansvarade för kommunikationer samt hälso- och sjukvårdsfrågor.²⁷

Jan Sundin har i "Kontroll, straff och försoning – Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850"²⁸ gjort några fallstudier över kyrkans sociala kontroll. Visserligen enbart fram till 1850, men det visar likväl på hur kyrkans sociala kontroll tar sig uttryck samt utvecklas. Han noterar att det visserligen finns böter för otidigt sängelag, men att det i den region han studerat (Harmånger) mer ses som en avgift än ett reellt straff. Viktigt att nämna är dock att det i hans studie för åren 1770-1849 fortfarande är olagligt med lönskaläge vilket gör att böter kan utdömas. Sundin konstaterar att trolovnings seder, nattfrieri och andra traditioner visserligen stod i strid med kyrkans och lagens formella syn på sexuella relationer, men att sockenprotokollen inte gör särskilt mycket väsen av sexuella överträdelser.²⁹ Sundin menar även att det idag inte finns någonting kvar av det officiellt erkända, kyrkligt organiserade systemet för kontroll och att kyrkoråden i dagens Sverige numera enbart har uppgifter som begränsats till kyrkans inre lokala angelägenheter. De har varken rätt eller ambition att

²⁶ Kennerberg 1996:73.

²⁷ Hedenborg & Kvarnström 2006:175.

²⁸ Sundin, Jan. "Kontroll, straff och försoning – Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850" i *Kontroll och kontrollerade – Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, Sune Åkerman (red.), Umeå Universitet, Kungälv, 1982.

²⁹ Sundin 1982:69.

blanda sig in i människors leverne.³⁰ Däremot vill inte Sundin förklara förändringen endast med industrialiserings- och urbaniseringsprocessen. Industrialiseringen innebar visserligen en förändring av samhällets sociala strukturer, men förändringarna i kyrkorådets disciplinära makt började tidigare. Som i början av 1800-talet när upplysningsidéer skapade ifrågasättande av gamla åsikter, de nya religiösa rörelserna erbjöd mer kritik mot statskyrkan och statskyrkans auktoritet ifrågasattes.³¹ Med bakgrund i denna sociala kontroll, eller snarare förändring av social kontroll, där statskyrkan utmanas av nya tankar och idéer samtidigt som statens andra kontrollorgan lägger mindre vikt i frågor rörande sexualmoral, som då de avkriminaliserar lönskaläget, som min studie behandlar en socken i förändring.

1.3.3 Social kontroll från domstolar - Lagändringar rörande utomäktenskaplig sexualitet

Under 1800-talet och de föregående århundradena går det att se många förändringar i lagstiftning kring sexualbrott. En gemensam nämnare för förändringarna som sker under 1800-talet är hur de successivt lägger över ansvaret för sexualmoral till kyrkan som primärt kontroll- och bestraffningsorgan istället för att som tidigare låta det bli aktuellt för domstolar. Även om studien fokuserar på 1800-talet bör några viktiga förändringar från 1700-talet lyftas fram, en tid som både innebar en ny lagbok och Gustav III:s barnamordplakat.

Lagen som infördes 1734 bevarade en äldre tids uppfattning om sexualitet och straffen för enkelt hor samt dubbelt hor var betydligt strängare än straffen för lönskaläge.

Några år efter denna lag infördes nya förändringar rörande lägersmålen. 1741 avskaffades den uppenbara kyrkoplikten för lönskaläge och enkelt hor för att istället ersättas av en enskild skrift och avlösning i sakristian. Denna nya enskilda kyrkoplikt innebar att den skulle förrättas av prästen i tre eller fyra vittens närvaro och församlingen skulle sedan endast upplysas om att enskild skrift och avlösning ägt rum, men utan att personen namngavs. Denna enskilda kyrkoplikt var lagstadgad fram till 1855 då ansvaret istället flyttades till ett internt kyrkligt korrektionsmedel snarare än lagstadgad, men förblev ändå en förutsättning för rätten att gå till nattvard.³²

Brottet barnamord är det yttersta exemplet på hur det för vissa kvinnor var så skamfyllt och problematiskt att föda ett oäkta barn att de hellre mördar sitt barn än möter de konsekvenser som den oäkta födseln innebär. Detta trots de stora etiska problemen i handlingen samt den

³⁰ Sundin 1982:78.

³¹ Sundin 1982:79.

³² Lindstedt Cronberg 1997:269.

överhängande risken för upptäckt och de tillhörande straffen. Begreppet "barnamord" börjar användas runt 1642 och innebär fram till 1864 dödsstraff.³³ Barnamord sågs som ett av de allvarligaste samhällsproblemen och beskyldes som orsak till minskad befolkningstillväxt samtidigt som det inte bara var ett våldsbrott i form av ett faktiskt mord utan det var även föregånget av syndfullt utomäktenskapligt beteende. Efter ett antal skärpningar av barnamordsstraff som åtgärd mot de ökade antalen barnamord kommer 1778 en mildring av lagstiftningen.³⁴ Gustav III instiftar ett barnamordsplakat då målsättningen är att förbättra de ogifta mödrarnas situation för att på så sätt undkomma att kvinnorna ser barnamord som ett praktiskt alternativ till livet som ogift moder. Barnamordsplakatet gjorde det möjligt för kvinnor att föda oäkta barn under mer anonyma former än tidigare samtidigt som det skulle främja att det inte gjordes någon skillnad på varken kvinnor eller barnen i kyrkan och samhället. En oväntad sideeffekt av barnamordsplakatet blev dock att det, i och med de nya möjligheterna till anonymitet, nu innebar att fäderna kunde undkomma både ansvar och ekonomisk plikt för barnet.³⁵

Gällande lagändringar kring sexualmoral går det att se en klar linje hur lagar rörande utomäktenskaplig sexualitet fortfarande finns kvar och att det även inför nya sådana när det föreligger något praktiskt problem. Därför går det bland annat att se hur arvsrätten för oäkta barn ända fram till 1969 är gjord så att barn födda utom äktenskapet inte har någon arvsrätt från fadern om de inte är adopterade.³⁶

Ytterligare ett exempel på en förändring från av de kontrollerande lagarna som kan härledas till praktiska orsaker är reglementeringen. En kontroll och besiktning av kvinnor som antogs vara prostituerade och som genomfördes genom lokala förordningar med början i Stockholm 1847. Motiveringen var emellertid inte kopplad till sexualmoral utan reglementeringen var istället en praktisk lösning på ett nyuppkommet problem där de veneriska sjukdomarna börjar spridas och därför skulle dokumenterat "lösaktiga" kvinnor (prostituerad infördes först som begrepp 1875) infinna sig till medicinska inspektioner varje vecka. Om veneriska sjukdomar upptäcktes blev kvinnan i fråga placerad på kurhus tills hon var botad. 1859 arbetades reglementeringen om och regler angående kvinnors beteenden och rumsliga förflyttning infördes. Reglementeringen är ett exempel

³³ Lövkrona, Inger. *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Historiska Media, Falun, 2004:14.

³⁴ Lövkrona 2004:16.

³⁵ Lövkrona 2004:187.

³⁶ Hedenborg & Kvarnström 2006:78.

på hur den lagboksstyrda statliga kontrollen rörande utomäktenskaplig sexualitet mer och mer förflyttades till praktiska problemområden medan de etiska och skamfulla aspekterna stannade kvar hos kyrkan som plattform för social kontroll.

Förändringarna fortsätter under 1800-talet. 1810 sker en ändring som innebär att kvinnor vid första och andra tillfället av lönskaläge undkommer världsligt straff.³⁷ 1811 träder även en ny kyrkohandbok i kraft och som inte längre har det gamla ortodoxa formuläret för lägersmål. I denna nya handbok finns inget speciellt formulär för just lägersmål utan samma text gäller för alla brott som innebär kyrkoplikt.³⁸ 1864 kommer slutligen den nya strafflagen som bland annat innebär att brott rörande utomäktenskaplighet flyttas till den privata sfären. Domstolarna skulle bara ingripa om någon part själv önskade det vilket gällde för lönskaläge, enkelt hor och dubbelt hor. Detta trots att de i de senare fallen fortfarande var hårda straff. Strafflagen från 1864 pekar på hur statens domstolar inte längre aktivt agerar kring sexualmoral utan istället överlåter ansvaret till medborgarna och till viss del även kyrkan, medan domstolarna själv behåller enbart de frågor som rör praktiska problem.

Ytterligare ett exempel på hur den sentida synen på utomäktenskaplig sexualitet fortlöpte går att se i *Förslag till ny strafflag* som gavs ut 1901 som en stark reaktion på *Strafflagen 1864* som, enligt författarna till det nya förslaget, i mångt och mycket var otillräcklig och lät många brottslingar komma undan för lätt vilket enligt dem inneburit en ökning av brottsfall. Rörande ogifta mödrar och barnamord står det att det enda fallet benådning kan komma ifråga är när "fattiga barnaföderskor undanröjer sin egen afföda innan den ännu hunnit till medvetande eller ens är född."³⁹ Vidare står det även:

Kan den arma qvinnan i sin nöd och skam tillgripa en känslan så motbjudande handling, nog kan samhället bära förlusten. [...]...borde hon väl anses vara hårdt nog straffad för sin otillåtliga lusta, och af samhället lemnas att uppgöra sin sak med sitt eget samvete.⁴⁰

Detta är alltså ett förslag till lagändring från 1901, precis efter den studerade perioden och här visas prov på hur kvinnorna, även om de dödar sitt eget barn, ändå anses vara tillräckligt straffade och därför kan komma undan med enbart en allvarlig varning.

³⁷ Lindstedt Cronberg 1997:71.

³⁸ Ibid.

³⁹ *Ny Strafflag – Förslag till förändrade straffbestämmelser eller omredigering af 1864 års strafflag*, Nordin & Josephson, Stockholm, 1901:17.

⁴⁰ Ibid.

1.4 Bakgrund

Att nämnare gå in på samtliga faktorer som händer under andra halvan av 1800-talet en svår uppgift i denna tid av enorm förändring. De faktorer som valts ut i studien är dels konkreta förändringar i trakten samt övergripande, indirekta händelser som på ett eller annat sätt kan komma att påverka social kontroll från statskyrkan samt baptistförsamlingen.

1.4.2 Kommunalreformerna 1862 – Kyrkan och det borgerliga delas upp

Den 21 mars 1862 utfärdades förordningarna om kommunalstyrelse på landet och i stad, förordningen om kyrkostämma samt kyrkoråd och skolråd liksom också förordningen om landsting. Drygt ett år senare utfärdades även förändringen i Stockholm och därmed var den stora kommunalreformen, som länge varit eftersträvad, genomförd.⁴¹ En förändring som innebar att lokalsamhället omorganiserades i tre nivåer, stat, landsting och kommun.⁴² Denna förändring som skedde 1862 har inte bara haft stor innebörd för den efterföljande samhällstrukturen utan förklarar även vissa av de förändringar som sker i Stöde 1850-1900. Det kommunalförfattningarna bland annat innebär en uppdelning mellan kyrkliga ärenden och borgerliga. Istället för att allt som tidigare går genom sockenstämman. Dessa traditionella uppgifter hade varit rörande fullgörande av kyrkobyggnadsskyldighet, prästers, klockares och kyrkovaktares anställande och avlönande, kyrkodisciplin och förvaltning av kyrkans fasta och lösa egendom. Uppgifter av rent kyrklig natur.⁴³ Att kyrkoherden skulle vara ordförande var således självskrivet. Under 1600-talet hade emellertid sockensjälvstyrelsen upplevt en renässans där arbetsprogrammet blev vidare och kom även att gälla rent borgerliga ärenden. Bland annat anställande av sockenhantverkare, väg- och brobyggande och inrättande av sockenmagasin.⁴⁴

Det finns flera etapper och förklaringar till att kommunalreformen 1862 genomförs, kommunfrågan blev även en del av den politiska maktkampen.⁴⁵ 1846 kommer kyrkolagskommittén med ett förslag till ny kyrkolag där sockenstämman delades i en borgerlig med vald ordförande och en kyrklig med pastor som ordförande. Här menades det dock att skolfrågorna skulle tillhöra den borgerliga stämman, om än med pastorn som ordföranden. Men förslaget gick aldrig igenom även om

⁴¹ Kaijser, Fritz. "1862 års kommunalförordningar" i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1861-1962*, Ab Godvil, Stockholm, 1962:17.

⁴² Hedenström & Kvarnberg 2006:174.

⁴³ Kaijser 1962:30.

⁴⁴ Kaijser 1962:30.

⁴⁵ Kaijser 1962:38.

grundkärnan skulle finnas kvar vid reformen 1862.⁴⁶ Den reform som går igenom 1862 lägger både grunden till dagens kommunsystem, och för Stöde 1850-1900 innebär det en uppdelning mellan det kyrkliga och det borgerliga. Till kyrkostämman hörde ärenden som omfattade bland annat folkskoleundervisningen och tillhörande anstalter, byggande och underhåll av kyrkan, skolor samt tjänstebostäder, vården av kyrkoegendomarna, hållande av begravningsplatser samt lönekonventioner med prästerskap, skollärare och kyrkobetjäning.⁴⁷ Den borgerliga församlingen ansvarar bland annat för kommunikationer samt hälso- och sjukvårdsfrågor. Det beslutande organet i landskommunerna blev kommunalstämman, som ersatte sockenstämman medan det verkställande organet blev kommunalnämnden. I kyrkans församling benämndes organisationens olika delar kyrkostämma respektive kyrko- och skolråd.⁴⁸

1.4.3 Förändringar i Norrland och Stöde – Väckelserörelse, nattfrieri och järnväg

Sekulariseringsprocessen som påbörjats under 1700-talet fortsatte under 1800-talet. I 1809 års regeringsform började spår av upplysningens tankar synas. "Konungen skulle 'ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion'".⁴⁹ Samtidigt var emellertid konventikelplakatet gällande, det vill säga den lag som förbjöd alla enskilda sammankomster och andakter förutom husandakten.⁵⁰ När detta plakat avskaffades 1858 öppnade det för den religiösa pluralismen i Sverige och frikyrkorörelser som baptismen utvecklades starkt under denna tid.

I Stöde kan denna utveckling, detta steg mot moderniserande, ses i Baptistkyrkans utveckling. 1856, ett år efter att Baptistförsamlingen i Sundsvall bildats, bildas Stöde Baptistförsamling. Församlingsbildandet leddes av predikanten och adelsmannen Carl Mattias Möllersvärd som sommaren 1856 gjorde en resa genom Medelpad där han grundade församlingar och döpte församlingsmedlemmar.

Stöde baptistförsamling börjar föra protokoll från 1869, och det är också främst under den tidpunkten som församlingen utvecklas ordentligt. Vid 1901 har Stöde Baptistförsamling 254

⁴⁶ Kaijser 1962:45.

⁴⁷ Kaijser 1962:55.

⁴⁸ Hedenström & Kvarnberg 2006:175.

⁴⁹ Ekström, Sören, *Svenska Kyrkan i Utveckling – Historia, Identitet, Verksamhet och Organisation*, Verbum, Angered, 1999: 19.

⁵⁰ Ibid.

medlemmar.⁵¹ Av den totala befolkningen på 4756 år 1900 rör det sig fortfarande om en klar minoritet som tillhör baptistförsamlingen.⁵²

Den allmänna folkskolan är också en av de stora, viktiga förändringarna som sker under 1800-talet. 1842 års folkskolestadga följdes upp av en reform 1853 som gav möjligheten till mindre skolor med oexaminerade lärare, en s.k. normalplan 1878 och sedan kom även en ny folkskolestadga 1882. Här tog staten sitt ansvar för medborgarnas uppfostran och undervisning vilket vidareutvecklade den moderniseringsprocess som samtidigt pågick.⁵³ Att kunskaperna i läsning och skrivning ökade i Sverige bidrog också till mer kritiskt tänkande mot kyrkan och Sören Ekström, tidigare generalsekreterare i Svenska kyrkans centralstyrelse, konstaterar i *Svenska Kyrkans i Utveckling – Historia, Identitet, Verksamhet och Organisation* att den svenska kyrkan var i kris när den gick in i 1900-talet. Det blev mindre vanligt att gå i kyrkan och kyrkans medlemmar hade blivit främmande för evangelisk-luthersk tro och bekännelse samt att nattvardsseden var i upplösning.⁵⁴

Antalet nattvardsgäster minskade även under 1700- och 1800-talet, trots att det var en skyldighet och även förändringen i de ökade utomäktenskapligt födda barnen pekar på hur kyrkans ställning och moral sviktade under denna tid.

Inom ramarna för sexualmoral och Norrland bör den för regionen populära trenden nattfrieri nämnas. En social konstruktion vars funktion var att låta unga män och kvinnor träffa varandra under mer avslappnade former för att se om giftastycke fanns.

Nattfrierikonceptet var emellertid inte accepterat av kyrkan som rasade mot denna, i deras ögon, organiserade form av osedlighet. Huruvida det förekom föräktenskaplig sexualitet inom nattfrieriet är regionalt styrt, men en övergripande regel var att eventuella graviditeter efterföljdes av äktenskap. Så var seden.⁵⁵ David Gaunt konstaterar att nattfrieritrenden på det hela taget var en

⁵¹ Nahlbom 1956:16-17 samt 22.

⁵² Demografiska Databasen Umeå Universitet, Folkmängd Stöde 1900.

⁵³ Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria – Skola och samhälle förr och nu*, Studentlitteratur, Danmark, 2004 (1977): 55-59.

⁵⁴ Ekström 1999:21.

⁵⁵ Brändström, Anders "Utomäktenskaplighet och sociala nätverk. Sundsvall 1800-1895" i *Individ och struktur i historisk belysning – Festskrift till Sune Åkerman, Eriksson och Guillemot (red.)*, Umeå universitets tryckeri, Umeå, 1997:7.

ganska kysk och städad affär och att samlag sällan ägde rum innan förlovningen, men att kyssar, smekningar och annat kunde förekomma mellan de påklädda parterna.⁵⁶

Viktigt att nämna är emellertid även att nattfrieriet under 1800-talets senare hälft minskade eftersom den sociala och geografiska rörligheten som då utvecklades bidrog till ny problematik. I många fall saknade mannen rötter i lokalsamhälle och gav sig då av utan att ta sitt ansvar vilket lämnade kvinnan ensam kvar med barnet. Vilket inte är en grundstomme inom nattfrieriets upplägg.⁵⁷

Ytterligare en viktig del i moderniseringen av Sverige under 1800-talet var utvecklingen av infrastrukturen i landet. Där blev järnvägen betydelsefull för industrialiseringens utveckling. Riksdagen 1853/1854 beslutade att ett så kallat stambanenät skulle byggas och den första stambanan invigdes 1 december 1856.⁵⁸ Denna utveckling går även att se i Stöde där järnvägen passerar. 1879 står järnvägen färdig då det första tåget anländer till Östersund i Jämtland och två år senare öppnas stambanan mellan Ljusdal och Ånge för trafik vilket även innebär att Östersund har järnvägsförbindelse med Stockholm.⁵⁹ Under perioden som järnvägen byggs innebär det större genomströmning av personer i Stöde Socken och för att det ska finnas en översikt av detta får husförhörlängderna under perioderna 1871-1881 samt 1882-1891 speciella sidor, utöver den vanliga regionsindelningen, tillägnad "Nedansjö Jernverk".

⁵⁶ Gaunt 1996:26.

⁵⁷ Brändström 1997:7.

⁵⁸ Hedenborg & Kvarnström 2006:197-198.

⁵⁹ Kilander, Svenbjörn, "En nationalrikedom av hälsoskatter" – Jämtland och industrisamhället 1882-1910, Gidlunds förlag, Kristianstad, 2008:17.

2.1 Analys

Resultatdelen är indelad i tre grupperingar baserat på källmaterial där varje gruppering avslutas med en analyserande delsammanfattning av resultatet. Under den avslutande grupperingen, Social kontroll i protokoll, behandlas både baptistförsamlingens protokoll samt Stöde församlings protokoll, om än separat, men med gemensam sammanfattning.

2.2 Oäkta barn i Stöde 1850-1900

Bilaga 4 visar exakt antal födda barn i Stöde under den studerade tidsperioden samt hur många av dem som benämndes som oäkta. Ytterligare en kategori har studerats, barn som noteras som oäkta, men det sker sedan en korrigerig där den oäkta benämningen stryks över. Detta studeras närmare i efterföljande avsnitt. I och med att det under perioden sker en befolkningsökning, inte bara i Stöde utan i hela Sverige, redovisar Tabell 1 den procentuella förändringen av oäkta födselar under perioden samt andel oäkta där oäkta sedan strukits över.

Tabell 1: Procentuell fördelning av oäkta och överstrukna oäkta i Stöde 1850-1900

Tidsperiod:	Procent oäkta:	Procent överstrykna oäkta
1850-1855	9.9	0.0
1856-1865	9.6	0.0
1866-1870	13.4	1.3
1871-1875	15.7	1.3
1876-1880	10.0	9.9
1881-1885	11.1	13.6
1886-1890	12.5	26.3
1891-1895	15.7	20.6
1896-1900	19.4	0.0

Källa: Födelseböcker Stöde Socken 1850-1896 (SVAR) samt 1896-1900 (LAH)

Av tabellen går det att utläsa hur det i Stöde inledningsvis föds ungefär ett oäkta barn på tio äkta. Det sker en liten ökning 1866-1875 innan det blir en färre andel igen innan det återigen, i slutet av tidsperioden, börjar öka till att mot slutet vara nästan två oäkta barn på tio äkta. I Tabell 5 går det att se Stödes befolkningstillväxt under den studerade perioden.

Tabell 5: Befolkning Stöde socken 1850-1900

Årtal:	Befolkning:
1850	2307
1860	2733
1870	3099
1880	4109
1890	4627
1900	4756

Källa: Demografiska Databasen Umeå Universitet (DDB)

Viktigt att poängtera är hur det, i statistiken för Tabell 1, enbart är de faktiskt födda oäkta barnen som syns. Utomäktenskaplig sexualitet som inte resulterar i en graviditet går av praktiska skäl inte att räkna in i dessa siffror. Värt att notera är hur den första perioden av procentuell ökning i Tabell 1, 1866-1870 samt 1871-1875) tidsmässigt sammanfaller med både den nya strafflagen som avkriminaliserar lönskaläge samt att järnvägsarbetare börjar dyka upp i Stöde socken.

2.2.2 Överstruken oäkting

Äkta eller oäkta barn borde ses som absoluta värden. Antingen är ett fött barn pojke eller flicka och antingen är det äkta eller oäkta. Avlat under korrekta, kristna, äktenskapliga former innebär en äkta födsel medan utomäktenskapliga barn sorteras in som oäkta. Under analysen av födelseböckerna för Stöde Socken blev jag dock tvungen att, efter en tids analys, omarbete mitt metodinstrument. Istället för enbart oäkta och äkta barn dök det vid tidsperioden 1866-1870 plötsligt upp en ny kategori. Barn som först benämns som oäkta eller oä, men där denna markering sedan blivit överstruken. De överstrukna oäktingarna tilltog.

I de inledande fallen, 1866 -1870 och 1871-1875, rör det sig enbart om några få exempel på där markeringen om oäkta blivit överstruken. Antalet rör så få att det egentligen skulle kunna vara tal om skrivfel. Därefter sker emellertid en ökning som inte kan härledas till slarv hos husförhållningsnotarien. Mellan 1876-1880 återfinns 9 exempel på överstrykningar, 1881-1885 finns det 14, 1886-1890 återfinns totalt 31 stycken och 1891-1895 är summan 26. Som procentandelen i Tabell 1 visar är det

under perioden 1886-1890 över en fjärde del av de oäkta barnen som sedan korrigeras som äkta.⁶⁰
En mycket stor andel.

Det är även värt att kommentera de avslutande fem årens mycket låga andel överstrukna oäktingar som bryter av mot trenden av ökning. Här återfinns enbart en överstrykning, men det finns flera tänkbara förklaringar till det. Födelseböckerna för den studerade perioden är indelade i ett antal fysiska böcker. Efter 1896 återfinns de sista åren i en ny bok. Här är dock indelningen betydligt prydligare än tidigare. Både sett till formulär för fader och moder. Det är inte heller lika mycket "kludder" som i de tidigare böckerna. Detta är en konsekvens av 1894 års förordning om den systematiska ordning som ska finnas i kyrkböcker. Ett nytt enhetligt tänkande jämfört med tidigare. Då när denna nya modell av födelseböcker börjar användas kan ett beslut ha tagits om att det nu inte ska styrkas över som tidigare för att hålla boken prydligare. En annan tänkbar förklaring som kan ha bidragit är att den som noterar i födelseboken nu låter bli att notera barn som oäkta om de faller in under kriterier som gör att det trots allt kan benämnas som äkta. Att det här finns ett mer modernt tänkande, men att istället för att stryka över alltså benämner barnen som äkta redan från början. Någonting som talar emot den förklaringen är emellertid hur andelen oäkta barn för de sista fem åren är den klart högsta under hela perioden.

En fråga som också kan och bör ställas är när denna överstrykning av oäkta sker. Eftersom det överstrykande strecket är datumlöst finns inget svar på den frågan, men ett antagande är att det kan se nästa gång födelseboken plockas fram för det berörda barnet, förmodligen vid dopet. Om familjen då är tillräckligt enhetlig och korrekt, till exempel med trolovade föräldrar, är det inte omöjligt att det då görs en korrigerings vid barnet och där gör det äkta.

Om vi återgår till den tidsperiod, 1876-1895, då de överstrukna oäkta barnen återfinns, går det att se flera exempel på vad som kan ha föranledit överstrykningen av oäkta. I många fall, men inte alla, går det att se hur fadern är identifierad. Ofta genom att han är nämnd, ibland även genom att det är bifogat ett erkännande brev från fadern. Viktigt att nämna är dock att det finns otaliga exempel på barn där fadern är identifierad, men det likväl är noterat som ett oäkta barn. Att det finns en känd fader är ingen garanti för äkthet. Ytterligare exempel på hur barn blivit äkta är genom att föräldrarna är trolovade, men även här finns exempel på motsatsen. Det finns många föräldrar som efter den oäkta födseln äktat varandra utan att det för den sakens skull innebär att barnet blir äkta. Med anledning av detta varierade mönster går det inte att göra någon generalisering om hur och varför

⁶⁰ I denna studie har jag emellertid gjort valet att räkna oäkta barn som oäkta barn, oavsett om det sedan stryks över eller ej. Att oäkta inledningsvis skrivs antyder att barnet tillkommit på utomäktenskaplig väg.

oäkta barn plötsligt blir äkta. Naturligtvis är en närvarande familjefader en stor anledning, men det är återigen värt att nämna att en fader som är på plats, tar sitt ansvar, erkänner faderskapet samt trolovar sig med modern, inte garanterat innebär att det oäkta barnet blir äkta.

2.2.3 Sammanfattning

Som i övriga Sverige ökar de oäkta födslarna under 1800-talet även i Stöde. En större ökning märks först åren 1866-1870 samt 1871-1875, vilket även sammanfaller med järnvägsarbetet runt trakten samt den nya strafflagen som införs 1864. Mot slutet av tidsperioden, 1886-1900, går det sedan att se en successiv ökning av de utomäktenskapliga födslarna. Under hela den studerade tidsperioden går det även att se hur Stöde socken dubblar sin befolkningensmängd, från 2307 till 4756.

Ytterligare en förändring som noterats under perioden är hur det i födelseböckerna börjar förekomma överstrykningar av noteringarna om oäkta barn. Barn som inledningsvis rubriceras som oäkta blir sedan äkta. Anledningarna är olika och det finns inget konsekvent mönster, även om trolovning med fadern är en av de viktigaste faktorerna. Däremot går det att se hur ökningen sker under tidsperioden och vid en tidpunkt, 1886-1890, blir en fjärdedel av de barn som först benämns som oäkta, nu äkta.

Ytterligare exempel på hur tidens förändringar påverkar Stöde är hur det uppmärksammade fenomenet med överstrykningar av oäkta-noteringar försvinner när de nya, standardiserade, kyrkböckerna dyker upp i Stöde.

2.3 Husförhörens frejd-kolumn

I husförhörslängderna mellan 1850-1900 finns en kolumn vid namn "Frejd". Här noteras det kring sockenborna som misskött sig eller liknande. 1861 byter kolumnen namn till "Fräjd och särskilda anteckningar", men bibehåller till stor grad ändå samma funktion. Frejd-kolumnen använder sig av ett kods-system (en annan typ av kodning används för hur läs/skrivkunnig sockenbon är) där det främst noteras om sockenbon brutit mot något av guds bud.

Oordentlig, felaktig eller brottslig i något afseende; hvilket närmare utmärkes med Nummern af det budord, hvremot felet eller förbrytelsen äro begångne.

För fylleri sättes en punkt efter det sväfvande strecket

För trätgirighet sättes en punkt framföre det sväfvande strecket.

Vid skeende förbättring göres det sväfvande strecket till en grof, rät linia; men budordets nummer kvarblifver; hvaremot punkten sammanbindes med rätta linien enär fyllerilasten eller trätgirigheten verkligen upphört

När någon undergått Kroppsstraff, eller kyrkoplikt, eller mistat äran, anmärkes sådant med ett kors ofvanföre den nummer eller tecken som utvisar brottets art.

Obs. Hvar och en inser lätteligen att dessa tecken för lefvernet och seder icke böra nyttjas för andra, än dem, som antingen äro tillförlåteligen kände och varnade eller lagligen förvunne till de brott och förseelser, hvilka anmärkas.⁶¹

I beskrivningen till symbolerna ges trätgirighet och fylleri mycket utrymme, men i praktiken är det främst två brott som dominerar i noteringarna kring husförhörslängderna 1850-1900. Brott mot det sjätte och det sjunde budordet. "Du skall icke göra hor" samt "Du skall icke stjäla". Av dessa två är det främst det sjätte budordet klart överrepresenterat i frejd-kolumnen. Brott mot det sjätte budordet är inte bara enkelt och dubbelt hor utan även lönskaläge, samlag mellan två ogifta parter. I *Luthers lilla katekes* står följande om det sjätte budordet "Gud befäller, att ni skola vara [oläsligt] i vårt hierta samt föra ett tuktigt lefwerne både med ord och gerningar, och att hwar och en, som i äktenskap stadd är, skall i all trohet äkta och ära sin äkta maka"⁶² och "tuktigt lefwerne" är gällande även om parterna inte är gifta. Vidare läsning i *Luthers lilla katekes* nämner även följande: "Hwad förbjuder Gud i sjätte budet? Gud förbjuder icke blott äkta makars otrohet mot hwarandra, utan all otukt ware sig i begär, tankar, ord, åthärwor eller gerningar."⁶³ Därför noteras även lönskalägesbrotten med denna 6:a ovanför ett vågigt streck i frejd-kolumnen.

Under den studerade tidsperioden finns både kontinuitet och förändring. Vad som är relativt konstant är hur det i många gånger är tio gånger så många noteringar om kvinnliga förbrytare mot det sjätte budet som för en man. Någoting som åtminstone logiskt borde vara en jämn fördelning, men så är alltså inte fallet. Varför det ser ut så är en bred fråga, men naturligtvis är det även så att kvinnor som blir utomäktenskapligt gravida har svårare att komma undan med det än männen och därför själv får en notering medan männen slipper. Emellertid borde ändå barnafadern vara känd oftare än statistiken visar och möjligtvis kan det vara så att det helt enkelt inte ses lika viktigt att notera män som brutit mot det sjätte budordet, som det är för kvinnor. Det finns dock ytterligare förklaringar. Efter barnamordsplakatet från Gustav III som var tänkt att ge ogifta mödrar en bättre situation blev emellertid sidoeffekten att män oftare slapp erkänna sig som fader, vilket paradoxalt nog gjorde situationen jobbigare för kvinnan då hon stod där ensam med barnen. Att kvinnor, men inte män, slapp straff för lönskaläge efter 1810 (om det inte skedde mer än två gånger), medan det

⁶¹ 1851-1860 Stöde husförhörslängd (SVAR).

⁶² Luther 1878:9.

⁶³ Luther 1878:30.

för männen fortfarande var olagligt fram till 1864 kan även det vara en bidragande faktor till att mannen så sällan visar sig i statistiken.

Den snedvridna könsfördelningen visar sig även i ett språkligt perspektiv. Att som kvinna föda ett oäkta barn ger i regel noteringar i husförhörslängdens frejd-kolumn (även om det finns några exempel på kvinnor som har notering för oäkta barn, men inte för brott mot det sjätte budet). Utöver det står det även i samtliga fall en notering på kvinnans barn att det är oäkta (förkortningen oä innan barnnamnet). I vissa fall blir det även en ytterligare notering på att det är kvinnans oäkta barn, det är när det under kvinnans namn står "hennes oä. dotter" alternativt "hennes oä. son". Det finns ingen regelbundenhet i när eller varför husförhörslängdens sekreterare ligger in denna notering om "hennes" och det kan därför bara vara frågan om en oplanerad språklig variation utan närmare förklaring. Samtidigt blir det emellertid mycket konkret för de kvinnor som råkar ut för den längsta möjliga noteringen om deras utomäktenskapliga aktiviteter. Det blir en tredelad notering i husförhörslängden där de dels får det vågiga strecket och siffran sex i frejd-kolumnen samt att det oäkta barnet både benämns som just oäkta och "hennes". Absolut vanligast är fortfarande att det enbart står oä. (eller som i något undantagsfall där mannen och kvinnan sedan är gifta, står "deras oä. son/dotter), men att det ändå, ibland, händer att det oäkta barnet benämns som "hennes", det vill säga kvinnans barn, kvinnans ansvar och resultatet av kvinnans synd.

Viktigt att notera är även att det i husförhörslängderna, till skillnad från födelseböckerna, inte finns några överstrykningar som korrigerar oäkta barn till äkta barn. När barnet väl noteras i husförhörslängderna under sin mor eller sina föräldrar bör tiden ha gått så långt att den eventuella korrigeringen redan skett och det som gäller i husförhörslängden är det som anses bestämt.

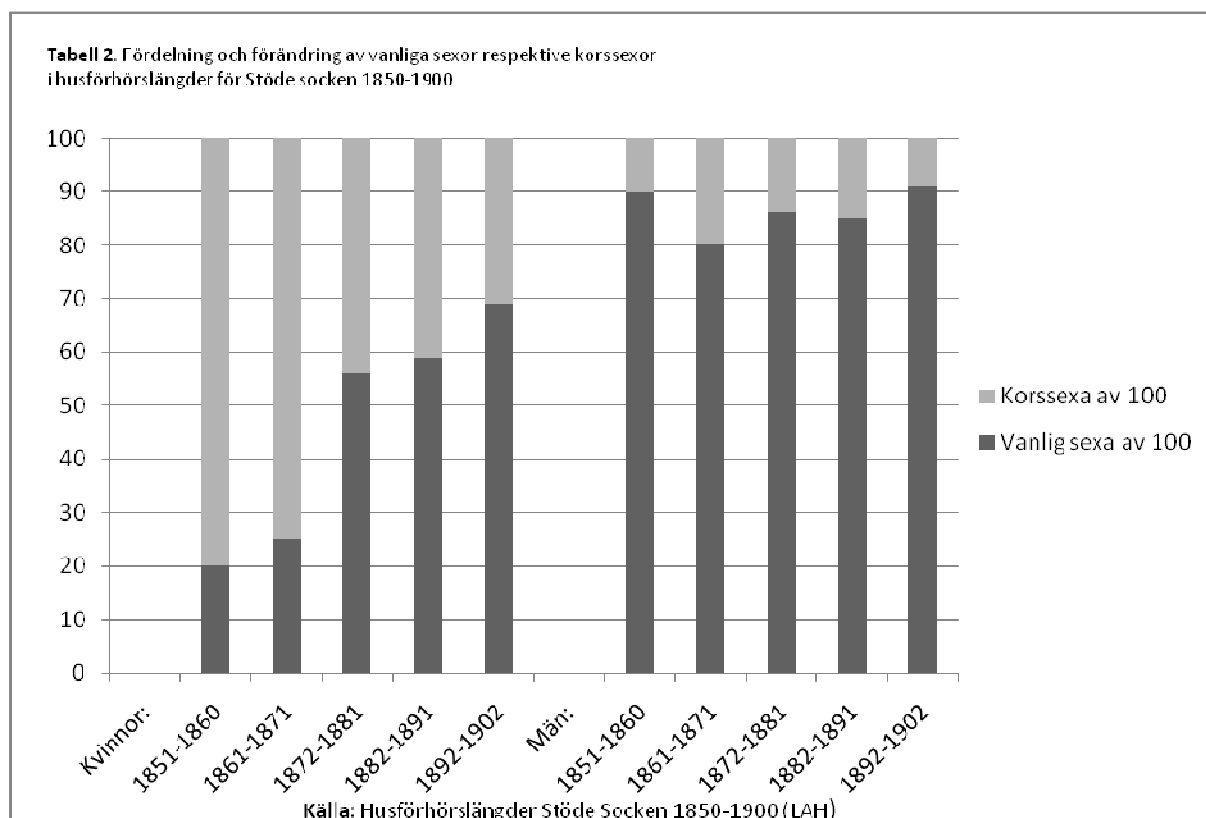
Den överhängande kvinnorepresentationen i frejd-kolumnen är konstant under den studerade tidsperioden, även om antalet varierar sker det fortfarande långt många fler noteringar kring kvinnor än män. Vad som även är konstant är hur det inte går att se någon större förändring i antalet noteringar kring detta brott mot det sjätte budordet. Varken före eller efter strafflagens förändring 1864 eller senare. Däremot sker det förändringar om hur rapporteringen i frejd-kolumnen utfaller. Som tidigare nämnts var det vid sidan av det dominerande brottet mot det sjätte budordet, även ett antal noteringar om brott mot det sjunde – du skall icke stjäla. Ett brott som majoriteten män noteras för (i de fall där kvinnor har en 7:a i noteringen handlar det ofta om "kvinnor på glid" som även har minst en 6:a i stapeln, män är där mer representerade med enbart en sju).

I husförhörslängden för 1872-1881 sker dock en förändring här. Till skillnad från föregående period där det noterats om ungefär 17 män som brutit mot det sjunde budordet blir det nu enbart två

noteringar. En fantastisk förbättring i männens klåfingrighet? Snarare ett resultat över att församlingen nu inte verkar använda frejd-kolumnen för denna typ av brott, åtminstone inte via det tidigare symbolsystemet. Istället står det ibland utförligare beskrivningar om begånget brott och eventuellt straff för detta. Utvecklingen fortsätter även nästa tidsperiod, 1881-1890, och det är i princip enbart brott mot det sjätte budordet som använder sig av det klassiska symbolsystemet. Kanske är det så att frejd-kolumnen är den enda plattform där det ges utrymme för anteckningar om sockenbornas dygd nu när det inte längre är olagligt?

2.3.2 Sexor och korssexor

Den minskade rapporteringen av övriga brott mot budord, främst det sjunde, är en av de konkreta förändringar som går att se under den studerade tidsperioden, men det finns ytterligare en av stor vikt. I symbolikförklaringen för 1850 står det "När någon undergått Kroppsstraff, eller kyrkoplikt, eller mistat äran, anmärkes sådant med ett kors ofvanföre den nummer eller tecken som utvisar brottets art." Omfattningen av denna kyrkoplikt som brott mot det sjätte budet kräver förändras under den studerade tidsperioden. Åtminstone för kvinnorna. Tabell 2 visar fördelningen mellan vanliga sexor och korssexor.

I tabellen går det att se hur kvinnorna under de två första perioderna främst ha så kallade "korssexor" i husförhörlängden. 1872-1881 har det dock skett en förändring där den vanliga sexan,

alltså en notering om brott mot det sjätte budordet, men ingen efterföljande kyrkoplikt. Den utvecklingen fortsätter sakta och under den sista perioden, 1892-1902 är nästan 70 % av noteringarna kring brott mot det sjätte budet, utan plikt. För männen däremot är dels materialet svagare. Att de manliga brotten är färre gör att procentsiffran ändras på ett större sätt vid eventuella förändringar. Trots detta är nivån konstant för männen. Här dominerar ständigt den vanliga sexan vilket innebär att de som man är lättare att bryta mot guds sjätte budord och undkomma straff. Detta under den hela studerade tidsperioden. För kvinnorna sker dock en tydlig förändring som kan härledas till att det under slutet av tidsperioden inte längre är lika viktigt, inte ens i kyrkan, att straffa osedlighetsbrott med kyrkoplikt. Noteringar i husförhörslängden görs fortfarande så helt okej är det naturligtvis inte, men det är inte längre så uppseendeväckande att ett brott garanterat måste pliktas.

Gällande ordning kring sexor och korssexor går det inte att se något mönster. Vissa kvinnor med två noteringar kan ha en vanlig sexa och en korssex, men där finns det inte något konsekvent system till exempel att kvinnorna undkommer plikt den första resan, men straffas den andra eller vice versa. Det gäller även kvinnor med fler sexor än två, ibland är vissa sexor vanliga och andra korssexor, eller så kan alla vara korssexor eller vanliga sexor. Där går det inte att se någon form av regelbundenhet. Det går inte heller att se något samband mellan frejd-noteringarna och inflyttning/utflyttning eller huruvida oäkta/äkta barn blir konfirmerade eller ej.

2.3.3 "Ny Horlängd"

Utanför den studerade tidsperioden på 1850-1900 finns det ett inslag på hur kyrkan, mycket tydligt, praktiserar en hård social kontroll rörande utomäktenskaplig sexualitet. I husförhörslängderna är den traditionella indelningen efter områden inom Stöde socknen, men det finns även, mot slutet av varje bok, speciella uppteckningar för andra kategorier av människor. Som "Socknens fattighjon" och "Icke befintliga", under den senare delen av den studerade tidsperioden börjar även en kategori för "Nedansjö Jernverk" dyka upp i längderna. Det finns dock i en bok, 1833-1842, ytterligare en kategori i husförhörslängdsboken. "Ny horlängd" står det längst upp på sidan och där är ett antal kvinnor uppräddade. Det är inte speciellt många kvinnor och ingen av dem har en notering i stapeln "Anmärkning för seder m.m."⁶⁴ Här radas kvinnorna samt deras oäkta barn upp. Mer än så är det inte. Denna "ny horlängd" finns emellertid enbart under just denna period, 1833-1842. Det finns ingen "gammal horlängd" och den finns inte heller med senare.

⁶⁴ Föregångare till frejd-kolumnen. Den fyller samma uppgift, men har ett annat namn. Även här används symboliken med vågiga streck, siffror och kyrkopliktskors.

Vad som däremot finns är speciella mönster i slutet av husförhörslängderna för åren fram till 1870 samt även för 1823-1833, är förteckningar utan rubrik, men med tydligt budskap. Redan 1843-1850, alltså i boken efter boken med horlängden, flera uppslag i slutet av husförhörsboken där ett stort antal kvinnor är förtecknade. Alla med den gemensamma nämnaren att de har en eller flera noteringar om korssexor i sin frejd-stapel. Det är även vanligt att det finns många, tre-fyra stycken, noteringar för varje kvinna. Vad dessa uppslag innebär är svårt att veta. Men uppslagens karaktär, samt att det finns ett tomt uppslag efter Östanå (som är den sista regionförteckningen i husförhörslängden) indikerar ändå på att det är en aktiv sortering med dessa frekvent förbrytande kvinnor samlad på ett ställe. Det går i linje med husförhörslängdernas övriga sortering, att längderna i slutet av varje fysisk bok samlar personer som på ett eller annat sätt sticker ut från den befintliga regionala indelningen. Tidigare nämnda fattighjon, icke befintliga samt även gästarbetande för Nedansjö jernverk, är exempel på hur de sista sidorna i varje bok tenderar att vara en uppsamling för övriga sorteringar.

De oidentifierbara svärmarna av förbryterskor mot det sjätte budet försvinner i husförhörslängden för 1870 och framåt.

2.3.4 Sammanfattning

Husförhörslängderna är ett forum för den sociala kontroll som kyrkan råder över. Här sker inte enbart en social kontroll rörande sockenbornas läskunnighet utan längderna innehåller även förteckningar över brott mot guds bud, noteringar om oäkta barn och övriga upplysningar.

Husförhörslängderna är således ett starkt källmaterial som innehåller många av kyrkans uppgifter i samhället.

I denna studie har särskilt frejd-kolumnen behandlats. En kolumn som både kan behandla positiva egenskaper som negativa synder där de negativa ifylls med hjälp av ett symbolsystem. I praktiken dominerar dock noteringar om brott. Främst brott mot guds tio bud och av dem i synnerhet det sjätte och det sjunde budet. Symbolnoteringar om stöld byts successivt ut mot längre textnoteringar om brottet, medan symbolen för brott mot det sjätte budet finns kvar under hela den studerade perioden. En stor förändring som sker är hur kyrkoplikten, ett straff som fanns för brott av denna sort, minskar i omfång. Vid studiens inledande period är det cirka 80 % av kvinnornas brott mot det sjätte budordet som är noterat med tillhörande kyrkoplikt, men vid slutet av tidsperioden har detta förändrats till ett enbart vara cirka 31 %. En stor förändring. De flesta kvinnor som bryter mot guds sjätte bud under slutet av 1800-talet slipper med andra ord straff för detta. För männen är det dels ett betydligt mindre material att se förändringar i, under hela den studerade perioden är noteringar om män som bryter mot det sjätte budordet ytterst få. Vad som går att se är dock hur det för

männen hela tiden är vanligast att de undslipper kyrkoplikt. Kvinnornas skuld går även att se ur ett språkligt perspektiv där oäkta barn ibland benämns som "hennes oä" under kvinnans namn, det finns emellertid även få exempel på hur det står "deras oä" om mannen är identifierad och paret lever ihop.

Utanför studiens period 1850-1900, i husförhörslängden för 1833-1840, finns ytterligare ett exempel på hur kyrkan tydligt praktiserar social kontroll via husförhörslängderna. I slutet av den husförhörslängden finns nämligen ett uppslag med rubriken "Ny horlängd" som förtecknar ett antal kvinnor. Denna horlängd återfinns varken tidigare eller senare, även om det för ytterligare ett antal tidsperioder går att se tänkbara mönster i slutet av böckerna där kvinnor med många noteringar för brott mot det sjätte budet återfinns i stort antal.

2.4 Social kontroll i protokoll

Vid sidan av material som födelseböcker och husförhörslängder är de olika församlingarnas mötesprotokoll en källa för att följa hur kyrkan, både statskyrkan och baptistförsamlingen, bemöter den utomäktenskapliga sexualiteten och de ogifta mödrarna. Det bör dock poängteras att protokollen är den enda källan som återfinns för baptistförsamlingen samt att dessa börjar gälla först från 1869.

2.4.2 Stödes sockenstämma

Fram till kommunalförfattningen 1862 är det sockenstämmans protokoll som berör studiens ämne. Sockenstämmans protokoll behandlar frågor rörande både socken och kyrkan. För den studerade perioden innebär det att åren fram till 1862 går under namnet sockenstämmoprotokoll. Efter kommunalförfattningen 1862 innebär det senare att kyrkan och det borgerliga delas upp med olika ansvarsområden. I likhet med efterföljande kyrkosockenstämma är sockenstämman ett forum som främst behandlar praktiska göromål och diskussioner om hur socknen ska fungera.

Det finns dock några noteringar som sticker ut under den studerade perioden redan i sockenstämmans handlingar. Dock i sådan liten utsträckning att de inte kan vara representativa för någon generalisering. Dels går det att se kortare diskussioner om bidrag till dövstumma och liknande. Återigen så rör det sig om extremt få tillfällen då detta är noterat, men det förekom likväl. Under de inledande åren för studien, runt 1852-1853, går det att se hur kyrkan både delar ut varningar samt är genuint oroade över lösaktighet inom församlingen.⁶⁵ Det största problemet verkar dock inte vara utomäktenskaplig sexualitet utan snarare dryckenskap, några av de varnade ungdomarna benämns

⁶⁵ Stöde sockenstämmans protokoll: 1850-1862 KI:4, 31 juli 1853 (LAH).

som "farliga för allmänna säkerheten" och det beslutas att kraftiga åtgärder ska vidtagas för att få dessa ynglingar bort från lastens väg.⁶⁶ Här går det alltså att se ett exempel på hur Sockenstämman kliver in för att både utdela varning samt försöka få fram en förändring. Däremot går det ändå att se frågan som ett rent praktiskt problem. Lösaktighet inom församlingen och ungdomar som är farliga för allmänna säkerheten är någonting som drabbar hela socknen, inte enbart de berörda ungdomarna.

2.4.3 Stödes kyrkosockenstämma

Efter 1862 byter protokollen namn till kyrkosockenstämmans protokoll, men innehållet är emellertid snarlikt och behandlar fortfarande i stor utsträckning många av de praktiska göromålen i socknen. Kommunalförfattningens indelning flyttar emellertid över en del frågor som rör kommunikationer samt hälsa- och sjukvårdsfrågor till kommunalstämman, men kyrkosockenstämman har fortfarande ansvar för många praktiska institutioner. I protokollen går det därför att se diskussioner som rör folkskolan, byggnationer och reparationer, utvidgningen av kyrkogården, brandförsäkring och bårhusbyggnad. I mångt och mycket är det diskussioner rörande pengar, vem som ska få betalt för vad, vilket byggnadsmaterial som ska inköpas, vad alternativen kostar och om eventuellt löner ska höjas. Mindre praktiska saker som en eventuell förändring av avstånden rörande bänkarna i kyrkan samt möblering av lärarinnans rum är också sådant som tas upp i Kyrkosockenstämman. Till skillnad från baptistförsamlingen finns det inte i dessa mötesprotokoll några noteringar om böner eller liknande.

Trots den praktiska fokuseringen går det även i kyrkosockenstämmans protokoll se inslag om hur Kyrkosockenstämman lägger sig i den privata sfären.

På anledning af det olofliga umgänge som arbetaren Sven Kullberg i Brattsjö inlegat med Torparedottern Martha Juliana Sundqvist i Fanbyn, har [OLÄSLIGT] efter vederbörlig kallelse har infunnit sig i för Kyrkorådet för att erhålla varning om detta olycksaliga förhållande.⁶⁷

Här kommer kyrkan med ett förmanande finger och en varning om att dessa aktiviteter omedelbart bör upphöra. Under ungefär samma tidsperiod, det vill säga i de närliggande, efterföljande protokollen, går det att se ytterligare noteringar om andra personer med olovliga aktiviteter av denna typ. Det rör sig emellertid bara om några fall, där samtliga är mindre utförliga än i fallet med Sven och Martha. Vad som dock är uppseendeväckande är att det efter detta inte kommer några fler noteringar kring dessa typer av aktiviteter. Åtminstone inte i kyrkosockenstämmansprotokoll.

⁶⁶ Stöde sockenstämmans protokoll: 1850-1862 KI: 5 augusti 1852 (LAH).

⁶⁷ Stöde kyrkosockenstämmoprotokoll 1863-1897 KIIa:1-2, 3 maj 1863 (LAH).

Lagändringen som inträder 1864 kan naturligtvis ha stor del i det hela, men värt att nämna är att det alltså, inte heller innan den skedde, fanns speciellt många exempel på hur kyrkosockenstämman agerar i dessa frågor. Det sker istället i andra forum för kyrkan att bedriva social kontroll rörande utomäktenskaplig sexualitet.

2.4.4 Stöde baptistförsamling

Som redovisats i bakgrundsavsnittet om väckelserörelserna är Stöde en ort där baptistförsamlingen tidigt får fäste. Protokoll börjar dock föras först år 1869. Tidigt i protokollen ger Stöde baptistförsamling ett mycket strängt intryck. Utomäktenskaplig sexualitet och bruk av starka drycker är någonting som sorteras in under okristligt leverne och inte alls accepteras. Detta är på intet sätt någonting ovanligt för just Stöde. Som Owe Kennerberg tidigare konstaterat är det ingen självklarhet att få vara en del av baptistförsamlingen och uteslutning är en metod av baptistförsamlingens kyrkotukt som används, inte minst i Stöde vilket det finns många exempel på Stöde Baptistförsamlings protokoll.

I den första protokollförteckningen, 1869-1875, finns det ett stort antal noteringar om exempel på osedligt leverne från baptistförsamlingens medlemmar. Det gäller emellertid inte enbart sexualbrott eller dryckesbrott utan även annan problematik inom församlingen lyfts fram, problematik som kan leda till uteslutning.

Rörande sexualmoral går det att se flertal exempel på uteslutningar efter brott mot det sjätte budet, efter "okristligt lefnadssätt", "syndiga uttryck från sin mun" och fall där kvinnor fått varningar, men inte antingen inte förbättrar sig eller ens kan lova att det kommer ske en förbättring. Återigen är detta i linje med Kennerbergs forskning av församlingstukt hos frikyrkor där han konstaterar att det, näst efter okristet sinnelag, oftast är sedlighetsbrotten som innebär en uteslutning.⁶⁸ Kennerberg konstaterar även att "I baptistförsamlingen leder, med några enstaka undantag, föräktenskapliga förbindelser under en lång tid tveklöst till uteslutning."⁶⁹ Någonting som även går att se hos Stöde baptistförsamling.

Hade församlingen sammanträdde för att rådgöra om vad som är att göra med Erika [OLÄSLIGT] som om tillika många andra fått kerlek till denna världen, som hon [OLÄSLIGT]

⁶⁸ Kennerberg 1996:153.

⁶⁹ Kennerberg 1996:155.

det hon haft sänglag med sin husbonde och ej kunna lova att upphöra med denna synd blev hon samhälligt utesluten. Sammankomsten avslutades med bön.⁷⁰

I nästföljande periods bok, 1875-1887, går det att se hur baptistkyrkan successivt växer och således även får mer praktiska problem som måste lösas på församlingsmötena. Fortfarande finns det emellertid många exempel på hur osedlighet och okristligt leverne både behandlas och bemöts. I och med att baptistförsamlingen är en egen församling där medlemmar tillkommer och försvinner på ett annat sätt än för statskyrkan behandlas dessa frågor mycket. Dels den tidigare nämnda uteslutningen och dels i form av diskussioner kring eventuella nya medlemmar. I jämförelse med statskyrkans protokoll ges dock sedlighetsfrågorna avsevärt mycket mer utrymme i baptistförsamlingens protokoll där även straffen är strängare än i statskyrkan där brotten pliktas, men uteslutningar sällan sker.

De två sista protokollböckerna för perioden, 1887-1894 samt 1894-1900, fortsätter att lägga allt mindre fokus på sedlighetsfrågor till förmån för praktiska diskussioner. De förekommer fortfarande, men i långt mindre utsträckning än tidigare.

2.4.5 Sammanfattning

Både statskyrkan och baptistkyrkan visar inslag på hur kyrkan lägger sig i bybornas liv och leverne. Dock är det stor skillnad i utsträckning och metoder. Som Jan Sundin tidigare konstaterat är sockenstämman i regel inte plattformen för diskussioner rörande sedlighet, det finns det andra forum för. Men några få exempel i protokoll från både sockenstämman och kyrkosockenstämman, visar på hur det vid dessa möten både förs diskussioner om problem i socknen rörande dryckenskap och bristande sexualmoral och att det är något som bör åtgärdas. Exemplen är dock så få att det får ses som undantagsfall och samtliga exempel som återfinns är från studiens tidigare år.

Baptistförsamlingen i sin tur har en hårdare social kontroll rörande församlingsbornas leverne. En livsstil i enhet med den kristna läran är obligatorisk för att få vara en del av baptiströrelsen. Annars kan uteslutning ske. Att få vara baptist är ingen självklarhet och hos baptistförsamlingen går det att se frekventa diskussioner som leder till uteslutning på grund av okristligt leverne. Både gällande utomäktenskaplig sexualitet och dryckenskap. Här praktiserar baptistförsamlingen en hårdare social kontroll rörande dessa frågor, men det är inte så att statskyrkan helt struntat i dessa frågor. Snarare har statskyrkan både många praktiska funktioner, även efter kommunalförfattningen 1862, men även andra forum att praktisera sin sociala kontroll i.

⁷⁰ Protokollbok för baptistförsamlingen Stöde 1869-1875. Protokoll 12 mars 1871. (SBA)

3.1 Diskuterande sammanfattning

Under den studerade perioden, 1850-1900, sker en ansvarförskjutning rörande den sociala kontrollen för utomäktenskaplig sexualitet. Tidigare har kyrkan med sitt eget tuktverktyg och straff som kyrkoplikt agerat tillsammans med övriga kontrollinstrument och straffsystem från centralmakten i och med att den utomäktenskapliga sexualiteten var olaglig fram till 1864. Avvikelse från den rådande sexualmoralen innebar både straff av det världsliga och det andliga. Det andliga motiveras med att det faktiskt bryter mot ett av tio guds bud och således inte alls är godtagbart. Det världsliga straffet i sin tur kan motiveras med att det i det agrara samhället var viktigt att familjestrukturer var klarlagda för att arv skulle fungera ordentligt. Med familjen som produktionsenhet där gården även ärvs var det en praktisk förutsättning i det agrara samhället att rätt person ärvde rätt och att man, via de äktenskapliga banden, hade ordning och reda på just detta. Vikten av arv som motiv för lagar rörande utomäktenskaplig sexualitet går att se tydligt i och med att barn, avlade utomäktenskapligt, inte hade automatisk arvsrätt fram till 1969.

Med bakgrund i detta, utomäktenskaplig sexualitet både som brott mot guds förordningar samt kriminellt med avseende på arvsfrågor, motiveras alltså det tvådelade straff för utomäktenskaplig sexualitet som sker från både kyrkan och centralmaktens andra straffande organ som domstolarna. Redan innan studiens tidsperiod, 1850-1900, går det emellertid att se en förändring av detta dubbla system. Gustav III:s barnamordsplakat gör tidigt ett försök att förbättra kvinnans situation och 1810 förändras lagarna så att en kvinna kan undkomma straff för lönskaläge både första och andra gången. Båda dessa förändringar har dock praktiska förklaringar i grunden. Gustav III:s barnamordsplakat var en åtgärd som bland annat infördes för att barnamorden såg som ett stort problem för befolkningstillväxten och lagändringen 1810 där kvinnor behandlades mildare än männen kan motiveras med att det ur arvsynpunkt i regel ändå är tydligt vem som är mor till ett utomäktenskapligt barn. Den sociala kontrollen rörande sexualmoralen är ett samarbete mellan centralmaktens olika styrande organ, men under 1800-talet fortsätter förändringen där ansvaret mer hamnar på statskyrkans bord snarare än häradsrätten. Även här går förändringarna att se ur ett praktiskt perspektiv. Under 1800-talet ökar inte bara befolkningen utan även de utomäktenskapliga födslarna. Lagändringen som sker 1864 blir en konsekvens av detta och innebär att lönskaläge inte längre är straffbart om inte de inblandade parterna själv väljer att ta det till en häradsrätt, exempelvis om kvinnan vill ha underhåll för barnet eller liknande. Det går därför att konstatera hur den sociala kontrollen rörande utomäktenskaplig sexualitet 1864 enbart blir statskyrkans bekymmer. Åtminstone sett till centralmaktens möjliga institutioner.

Denna liberalisering av sexuallagstiftningen är någonting som Marie Lindstedt Cronberg lyfter upp i sin avhandling *Synd och skam – Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880* där hon även konstaterar att de ogifta mödrarna i någon bemärkelse trots allt blir integrerade i det kvinnliga kollektivet. Liberaliseringen av lagstiftningen kan ses som ett första steg i den ansvarsförskjutning som sker under perioden 1850-1900, men förskjutningen av ansvaret fortsätter även efter att lagstiftningen lämnat ärenden gällande utomäktenskaplig sexualitet.

Det som inte längre är straffbart enligt den världsliga lagen är likväl fortfarande fel enligt guds tio bud och ska därför inte gå ostraffat förbi. För den studerade perioden går det därför att se fortlöpande hur det fortfarande noteras vilka barn som är oäkta i födelseböckerna samt i husförhörslängderna följa vilka som brutit mot det sjätte budordet och pliktat för detta. Det går även att se några få, tidiga, exempel på hur sedlighetsfrågor diskuteras i protokoll från sockenstämman samt kyrkosockenstämman. Ett av de områden inom kyrkan där sedlighetsfrågan får störst utrymme är husförhörslängderna, i synnerhet vid dess frejd-kolumn. Innan perioden 1850-1900 finns där även ett exempel på hur kyrkan sammanställt en "ny horlängd" av kvinnor. Denna horlängd försvinner senare, men det finns mönster som indikerar på en fortsatt sortering av osedliga kvinnor i slutet av husförhörslängderna. Detta är dock någonting som helt försvinner vid periodens senare tid.

Förändringarna slutar emellertid inte här. Statskyrkans ställning under perioden 1850-1900 är inte lika stark som tidigare. Sekulariseringsprocessen har sakta påbörjats, det andliga och det världsliga börjar delas upp mer, inte bara gällande lagstiftningen rörande sexualmoral utan även i form av kommunalförfattningen som 1862 skapar en delning. Tydligaste exemplet på ifrågasättandet av de tidigare kyrkliga normerna kommer emellertid från väckelserörelserna. Rörelserna som under 1800-talet utvecklas i Sverige kommer till viss del av ett missnöje med den tidigare strukturen.

Nykterhetsrörelserna kan ses som en konsekvens av att centralmaktens instrument för social kontroll gällande nykterheten misslyckats i och med det utbredda fylleriet och där tycker där att det finns ett behov för en ny typ av social kontroll. På samma sätt är väckelserörelserna en reaktion mot statskyrkans metoder och tankar.

I Stöde är baptistförsamlingen tidig och här erbjuds en strängare, men samtidigt mer ifrågasättande, religionsutövning. För att vara en del av baptistförsamlingen krävs ett kristligt levnadssätt. Annars kan personen bli utesluten då det inte är en självklarhet att få vara baptist, snarare en förmån. I statskyrkan kan sockenborna missköta sig både en och flera gånger, bli både straffad och varnad, men trots allt ändå få vara kvar i församlingen.

Både väckelserörelserna och andra rörelser, som nykterhetsrörelsen, kan ses som en reaktion på hur externa aktörer tycker kyrkans sociala kontroll inte är tillräcklig. Bevisligen tar kyrkan inte tillräckligt hårda tag mot drinkare eftersom det fortfarande är ett utbrett fylleri i 1800-talets Sverige och bevisligen är inte straffen och konsekvenserna tillräckligt hårda för att avskräcka från utomäktenskaplig sexualitet eftersom både fylleriet och de oäkta födslarna ökar. När statskyrkan sedan inte längre får lagligt stöd rörande de utomäktenskapliga brotten blir det svårare att utöva sin egna sociala kontroll. Statskyrkan vill, precis som baptistförsamlingen, att sockenborna ska leva ordentliga, kristna liv, det vittnar de få diskussioner som finns i protokollen om, men metoder saknas för att helt genomföra detta. Avkriminaliseringen 1864 säger i princip även indirekt att utomäktenskaplig sexualitet är en privatsak som egentligen inte rör staten och en sådan gest gör det naturligtvis svårare för statskyrkan att bibehålla kontrollen. Inom statskyrkan går det under tidsperioden 1850-1900 att se ytterligare minskade straff och konsekvenser för utomäktenskaplig sexualitet. Att kyrkoplikten vid periodens slut inte längre är lika självklar som tidigare är ett exempel på det, likaså att barn som egentligen anses oäkta och först noteras som sådana, sedan korrigeras som äkta på grund av olika faktorer som exempelvis trolovning mellan föräldrarna, är exempel på hur kyrkans sociala kontroll rörande de utomäktenskapliga frågorna minskar för egen del. Kontrollen finns kvar, men konsekvenserna blir färre och det blir tydligt hur utomäktenskapliga födslar inte längre är lika allvarsamt som tidigare.

I samband med lagändringen 1864 går det att se en ökning av de utomäktenskapliga födslarna i Stöde socken. Detta sammanfaller tidsmässigt även med att järnvägen börjar byggas i Stöde. Exakt hur många järnvägsarbetare som är fäder till oäkta barn har inte behandlats i studien, men järnvägen är en del av det nya, moderna samhälle som börjar växa fram, men som även skapar problem. Den tidigare populära nattfrieritrenden tappar under 1800-talet mark just på grund av att nya yrken av kringflyttande typ skapar problem när inte nattfrieriets grunddramat följs fullt ut och istället innebär att kvinnor lämnas ensam med barnet. Jonas Frykman menar i sin avhandling *Horan i bondesamhället* att dessa rörliga arbetargrupper inte behöver utsätta sig för riskerna med de fastboendes fördömande i och med att de ändå flyttar därifrån. Detta kan i sin tur leda till fler utomäktenskapliga födslar.

Att de oäkta barnen blir fler är ett resultat av flera orsaker. Det är inte isolerat till Stöde och kan inte enbart härledas till järnvägsarbetarna eller lagändringen, utan det är snarare ett resultat av många olika anledningar. Men att de oäkta barnen ökar innebär även att den sociala kontrollen misslyckats. På samma sätt som nykterhetsrörelserna kliver in när centralmakten inte lyckas minska fylleriet så kliver andra rörelser in med egen, starkare social kontroll rörande sedlighetsfrågorna. När

baptistförsamlingen växer sig stark i Stöde tar ansvarsförskjutningen gällande social kontroll för utomäktenskapliga frågor ytterligare ett steg. När centralmakten lagt över ansvar helt på statskyrkan som kontrollorgan, men det inom statskyrkan sker en successiv minskning av den sociala kontrollen kliver baptistförsamlingen in och håller, åtminstone inledningsvis, stenhård kontroll på sina medlemmar. Även här går en förändring i den sociala kontrollen att se. När protokollen börjar föras 1869 ges diskussioner rörande sedlighet stort utrymme, men det minskar sedan. Beror det på att det inte längre är lika allvarligt med utomäktenskaplig sexualitet i församlingen eller helt enkelt att det inte längre förekommer i någon större utsträckning? Beror det kanske på att församlingsborna nu lärt sig hur de ska bete sig för att få vara baptister och därför inte tillåter sig göra utsvävningar?

Resultatet där det inledningsvis är hårdare tag inom baptistförsamlingen hade kunnat ses som just en övergångsperiod där församlingsborna sakta, men säkert, lärde sig baptistförsamlingens regler och vad som krävdes av dem där. Vad denna teori faller på är dock att protokollen börjar föras först 1869, baptistförsamlingen har funnits i Stöde sedan 1856. Det som ger ett sken av att vara inledande stränghet är egentligen någonting som utspelar sig nästan femton år efter att församlingen bildats. På den tiden bör övergångsprocessen vara färdig. Varför noteringarna om sedlighetsfrågor minskar i baptistförsamlingens protokoll är därför svårt att utläsa. Noterbart är emellertid att en förändring och en klar minskning sker.

Även om de utomäktenskapliga födslarna ökar och det sker en ansvarsförskjutning från domstolar till statskyrka som sedan kompletteras av nya frikyrkor som baptistförsamlingen, är fortfarande den utomäktenskapliga sexualiteten ett brott mot guds bud. Egentligen borde det vara tillräckligt som social kontroll, åtminstone för de starkt troende. Men likväl ökar de utomäktenskapliga födslarna och det går även att härledas till sekulariseringsprocessen som sker under 1800-talet där statskyrkan tappar mark, inte enbart till förmån för frikyrkorna. Bland annat erbjuder folkskolan undervisning i en ny form. Jan Sundin är emellertid noga med att i *Kontroll och kontrollerande* påpeka att industrialiserings- och urbaniseringsprocessen inte är den enda förklaringen till att kyrkorådets disciplinära makt började förändras.

Vad som är avgörande för den utomäktenskapliga sexualiteten är egentligen ytterligare en faktor. En faktor som förvisso beror på hur den övriga sociala kontrollen ser ut, hur sträng den är och hur väl den efterföljs. Faktorn är de ogifta mödrarnas roll och status i samhället. Att bli dömd till böter eller kyrkoplikt är egentligen kortsiktiga konsekvenser, värre är istället vilken roll och status den ogifta modern får i socknen. Är det en social katastrof kan det fungera som tillräcklig social kontroll, är det inte lika stora konsekvenser blir den sociala kontrollen svagare. Den tidigare forskningen visar här på

regionala skillnader, men även olika tankar. Jonas Frykman menar att de i regioner där utomäktenskaplig sexualitet inte innebar smädeord som hora eller att de gavs farliga egenskaper i sin tur resulterade i en ökning av den utomäktenskapliga sexualiteten. Frykman menar även att det finns exempel på samhällen där de ogifta mödrarna emellertid ges just dessa negativa egenskaper vilket i sin tur leder till en social katastrof. Fenomenet barnamord går att se som det yttersta exemplet på vilka handlingar en ogift mor är beredd att göra för att undkomma de konsekvenser som kan vänta i samhället. Ann-Sofie Ohlander ställer sig kritisk till vissa av Frykmans resultat och menar att en utomäktenskaplig sexualitet inte behöver vara likvärd med en social katastrof. Denna studie i Stöde för perioden 1850-1900 visar på just det resultatet, att det inte är en social katastrof att föda barn utomäktenskapligt. Beroende på när det sker kan det visserligen resultera i kyrkoplikt och notering om det oäkta barnet sker, men med rätt förutsättningar (exempelvis en trolovning med mannen) går det även att få en korrigerings av den utomäktenskapliga födseln där ett oäkta barn ändras till ett äkta. Där det eventuellt kan vara en social katastrof att föda barn utanför äktenskapet, det är i baptistförsamlingen där det finns hårdare regler och mer aktiva straff för utomäktenskapliga brott.

Studien Sex and the socken – ansvarsförskjutningen av social kontroll gällande utomäktenskaplig sexualitet i Stöde 1850-1900 har visat hur denna ansvarsförskjutning sker och hur den motiveras. Hur centralmakten med hjälp av lagändringar flyttar bort ansvaret från domstolarna till kyrkan. Det dubbelsidiga straff från både världslig och andlig makt som tidigare utdelats är numera enbart ett ärende för det andliga. Samtidigt under perioden fortgår emellertid sekulariseringsprocessen som minskar kyrkans auktoritet. Den sociala kontrollen rörande utomäktenskaplig sexualitet misslyckas, eftersom de utomäktenskapliga födslarna ökar. Ett problem där den sociala kontrollen också misslyckas är fylleriet där de kontrollinstrument som centralmakten via kyrka och lagböcker fogar över, inte verkar tillräckligt vilket innebär att fylleriet breder ut sig. Som reaktion på misslyckad social kontroll rörande frågor som dessa inträder nya rörelser. Nykterhetsrörelsen vill stävja fylleriet medan väckelserörelserna, som i det här fallet baptistförsamlingen, verkar för en mer kristlig livsstil förenlig med religionen. Därför arbetar baptistförsamlingen med hårdare social kontroll där uteslutning är ett frekvent förekommande straff för de som missköter sig. Ansvarsförskjutningen sträcker sig därför till dessa nya rörelser som, av egen vilja, väljer att ta ett stort ansvar för att upprätthålla normerna.

Det är dock inte bara ansvaret som förskjuts, det sker även förändringar inom både statskyrkan och baptistförsamlingen. Det sker stora förändringar i samhället som bland annat innebär att statskyrkans ställning försvagas. Statskyrkan i sig tillämpar också nya, snällare, metoder rörande den utomäktenskapliga sexualiteten. Frejd-brott noteras fortfarande, men de konkreta straffen, kyrkoplikten, blir inte längre lika dominerande. Samtidigt går det även att se korrigerings av hur

oäkta barn sedermera blir äkta, även i kyrkans ögon och dokument, trots att de i grunden är avlade utomäktenskapligt. Baptistförsamlingen minskar under den studerade perioden sina diskussioner gällande sedlighetsfrågor. Ansvarsförskjutningen blir därför inte bara en förskjutning, det blir även en försvagning av vikten med straff för utomäktenskaplig sexualitet.

Källförteckning

Otryckta källor

Svensk arkivinformation – Ramsele (SVAR)

Stöde Husförhörlängd 1850-1900

Stöde Födelseböcker 1850-1896

Landsarkivet Härnösand (LAH)

Stöde Födelseböcker 1896-1900

Kyrkosockenstämmoprotokoll 1863-1897 Klla:1-2

Sockenstämmans protokoll: 1850-1862 Kl:4

Stöde baptistförsamlings arkiv (SBA)

Församlingsprotokoll för baptistförsamlingen i Stöde 1869-1900

Demografiska databasen Umeå Universitet (DDB)

Stöde befolkningsmängd 1850-1900

Uppslagsverk från nätkällor

Nordisk familjebok 1904-1926, Uggleupplagan från Runeberg.org

Kyrkböcker i *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan* från <http://runeberg.org/nfbo/0251.html> hämtad 18 maj 2010.

Kyrkböcker i *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan* från <http://runeberg.org/nfbo/0252.html> hämtad 18 maj 2010.

Husförhör i *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan* från <http://runeberg.org/nfbk/0707.html> hämtad 18 maj 2010.

Oäkta barn i *Nordisk Familjebok, Uggleupplagan* från <http://runeberg.org/nfbo/0640.html> hämtad 18 maj 2010.

Tryckta källor

Ny Strafflag – Förslag till förändrade straffbestämmelser eller omredigering af 1864 års strafflag, Nordin & Josephson, Stockholm, 1901.

Luther, Martin, *Doktor Mårten Luthers Lilla Katekes med kort utveckling*, A. L Normans förlags-Expedition, Stockholm, 1878.

Biblia, Facsimileutgåva av Carl XII:s kyrkobibel av år 1703, Gidlunds förlag, Stockholm, 1978,

Litteratur

Brändström, Anders. "Utomäktenskaplighet och sociala nätverk. Sundsvall 1800-1895" i *Individ och struktur i historisk belysning – Festskrift till Sune Åkerman, Eriksson och Guillemot (red.)*, Umeå universitets tryckeri, Umeå, 1997.

Ekström, Sören. *Svenska Kyrkan i Utveckling – Historia, Identitet, Verksamhet och Organisation*, Verbum, Angered, 1999.

Fairburn, Miles. *Social History – Problems, strategies + methods*, ST Martin's Press Inc, New York, 1999 .

Frykman, Jonas. *Horan i bondesamhället*, Carlssons Bokförlag, Helsingborg, 1996 (1977).

Furuhagen, Björn. *Berusade bönder och bråkiga båtsman – Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm, 1996.

Gaunt, David. *Familjeliv i Norden*, Gidlunds Förlag, Södertälje, 1996 (1983).

Hedenborg, Susanna & Kvarnström, Lars. *Det svenska samhället 1720-2000 – Bönderna och arbetarnas tid*, Studentlitteratur, Danmark, 2006.

Johansson, Egil. *Kyrkoböckerna berättar*, Libris, Stockholm, 1983.

Kaijser, Fritz. "1862 års kommunalförordningar" i *Hundra år under kommunalförfattningarna 1861-1962*, Ab Godvil, Stockholm, 1962.

Kennerberg, Owe. *Innanför eller utanför – En studie av församlingstukten i nio svenska frikyrkoförsamlingar*, Libris, Örebro, 1996.

Kilander, Svenbjörn. "En nationalrikiedom av hälsoskatter" – *Jämtland och industrisamhället 1882-1910*, Gidlunds förlag, Kristianstad, 2008.

Lindstedt Cronberg, Marie. *Synd och skam – Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680-1880*, Historiska institutionen Lunds Universitet, Lund, 1997.

Lövkrona, Inger. *Annika Larsdotter barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*, Historiska Media, Falun, 2004.

Nahlbom, Edvin. *Stöde Baptistförsamling 100 år – 1856-1956*, Svantesson Boktryckeri, Hässleholm, 1956.

Nahlbom, Edvin. *Medelpads baptistmission 100 år*, Sundsvalls Tidnings boktryckeri, 1957.

Ohlander, Ann-Sofie. "Hotet mot familjen – Den ogifta modern i Sverige i historiskt perspektiv" i *Kärlek, död och frihet*, Ohlander, Nordstedts Förlag, Kristianstad, 1985.

Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria – Skola och samhälle förr och nu*, Studentlitteratur, Danmark, 2004 (1977).

Sundin, Jan. "Förord" i *Kontroll och kontrollerade – Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, Sune Åkerman (red.), Umeå Universitet, Kungälv, 1982.

Sundin, Jan. "Kontroll, straff och försoning – Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850" i *Kontroll och kontrollerade – Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*, Sune Åkerman (red.), Umeå Universitet, Kungälv, 1982.

Svedin, Glenn. *Den kriminella staden och den skötsamma landsbygden – moderniseringen, kriminalitet och socialt kapital*, Text till seminariet 21 april 2010, Mittuniversitetet, Härnösand, 2010.

Bilaga 1

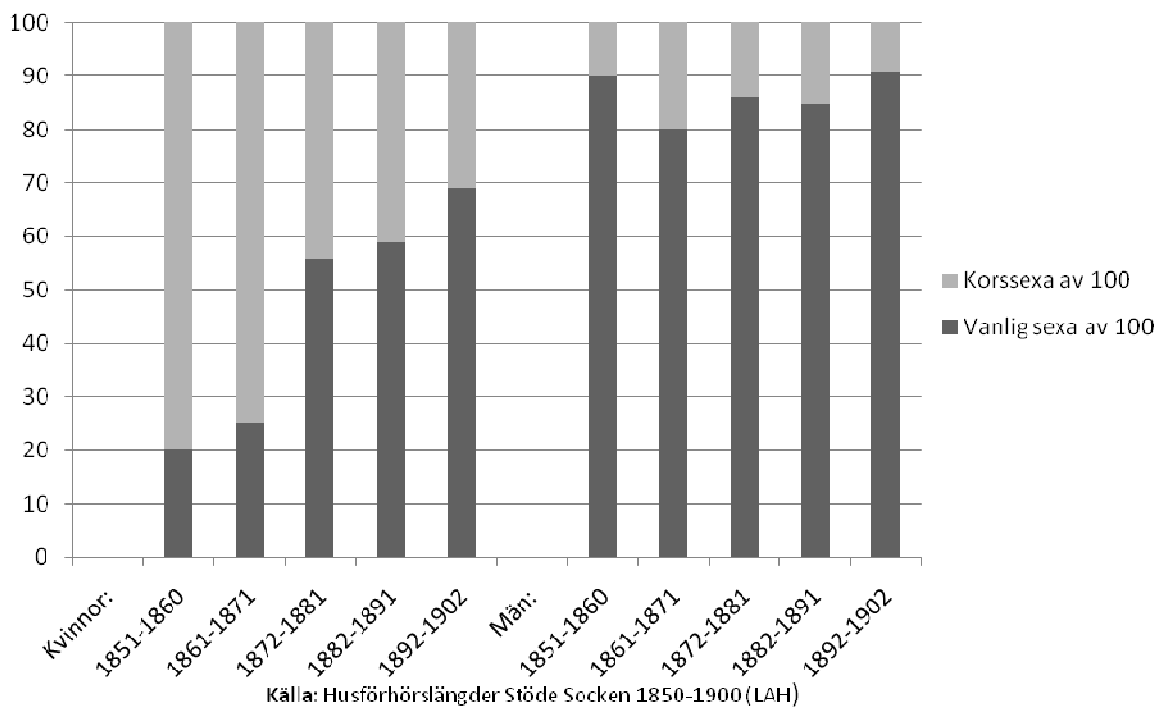
Tabell 1: Procentuell fördelning av oäkta och överstrukna oäkta i Stöde 1850-1900

Tidsperiod:	Procent oäkta:	Procent överstrykna oäkta
1850-1855	9.9	0.0
1856-1865	9.6	0.0
1866-1870	13.4	1.3
1871-1875	15.7	1.3
1876-1880	10.0	9.9
1881-1885	11.1	13.6
1886-1890	12.5	26.3
1891-1895	15.7	20.6
1896-1900	19.4	0.0

Källa: Födelseböcker Stöde Socken 1850-1896 (SVAR) samt 1896-1900 (LAH)

Bilaga 2

Tabell 2. Fördelning och förändring av vanliga sexor respektive korssexor i husförhörslängder för Stöde socken 1850-1900

Bilaga 3

Tabell 3: Tabell över husförhörslängders noteringar kring brott mot sjätte budet, antal brott för perioden 1850-1900 i Stöde socken

Kvinnor:	Vanlig sexa	Korssex	Totalt:
1851-1860	51	198	249
1861-1871	71	218	289
1872-1881	232	181	413
1882-1891	350	241	591
1892-1902	311	137	448
Män:			
1851-1860	9	1	10
1861-1871	28	7	35
1872-1881	25	4	29
1882-1891	23	4	27
1892-1902	20	2	22

Källa: Stöde församling Husförhörslängder 1850-1900 (SVAR)

Bilaga 4

Tabell 4: Antal födda barn, äkta och oäkta, i Stöde Socken 1850-1900

Tidsperiod:	Äkta:	Oäkta:	Oäkta som strukits över:	Totalt födda barn:
1850-1855	465	46	0	465
1856-1860	422	44	0	466
1861-1865	512	55	0	567
1866-1870	419	76	1	567
1871-1875	776	145	2	921
1876-1880	816	91	9	907
1881-1885	822	103	14	925
1886-1890	827	118	31	945
1891-1985	676	126	26	802
1896-1900	814	197	1	1011

Källa: Födelseböcker Stöde Socken 1850-1896 (SVAR) samt 1896-1900 (LAH)

Bilaga 5

Tabell 5: Befolkning Stöde socken 1850-1900

Årtal:	Befolkning:
1850	2307
1860	2733
1870	3099
1880	4109
1890	4627
1900	4756

Källa: Demografiska Databasen Umeå Universitet (DDB)